

UDK 343.819.5—(497.13)»1941—1945«
Izvorni znanstveni članak

Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugoga svjetskog rata 1941—1945. godine

ZDRAVKO DIZDAR

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, SFRJ

I

To se područje nalazi sjeverno od rijeke Kupe (izuzev dijela oko grada Karlovca a uključujući grad i kotar Sisak) gdje se graniči s Kordunom i Banijom, i zapadno od rijeke Ilove i istočne Bilogore (kojom ide do Drave), gdje se graniči sa Slavonijom. Na sjeveru, njegova je granica išla današnjom državnom granicom s Mađarskom, a na zapadu s granicom Republike Slovenije. Pred rat ono je ulazilo u sastav Banovine Hrvatske i bilo podijeljeno na 28 kotara. Obuhvaćalo je površinu od oko 12.000 km² i prema popisu stanovništva 1931. živjelo je na njemu oko 1.270.000 stanovnika, od kojih je rimokatolika, uglavnom Hrvata, bilo oko 1.186.000, pravoslavnih, uglavnom Srba, oko 53.000, Židova više od 12.000, grkokatolika i ostalih oko 10.000, evangelika oko 5500 i muslimana više od 2000. U sedam gradova, koji su imali taj status, i to: Bjelovaru, Čakovcu, Koprivnici, Križevcima, Sisku, Varaždinu i Zagrebu živjelo je tada ukupno 244.059 stanovnika, od kojih je rimokatolika bilo 208.475, pravoslavnih 17.993, Židova 10.794, grkokatolika, ostalih i nepoznatih 2755, evangelika 2291 i muslimana 1741. Treba istaći da je to područje bilo jedno od najnapučenijih u predratnoj Jugoslaviji. No, i pored nekoliko velikih industrijskih centara, na njemu se od ukupnog broja čak oko 930.000 stanovnika bavilo poljoprivredom i živjelo od nje, a tek oko 152.000 od industrije i obrta. Od trgovine živjelo je oko 36.000, prometa oko 26.000, kredita više od 6000, javnih službi i slobodnih zvanja (uključivši vojsku i policiju) oko 55.000 i drugih zanimanja više od 56.000 stanovnika. U gradovima je tada od poljoprivrede živjelo 20.997, industrije i obrta 89.073, trgovine 25.714, prometa 18.076, kredita 5774, javnih službi i slobodnih zvanja 41.301 i ostalih zanimanja 43.034 stanovnika.¹ Treba reći da su seoska gazdin-

¹ Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske 1939 — 26. VIII — 1940, knj. I, Zagreb 1940, str. 298—329. Prisutno stanovništvo prema popisu od 31. III 1931. Približan proporcionalni odnos pripadnika pojedinih vjerskih, odnosno nacionalnih skupina ostao je nepromijenjen do pred rat.

stva bila brojna i usitnjena, veličine u prosjeku do 3 ha, s 5,3 stanovnika po gazdinstvu, koji se na njima nisu mogli prehraniti, a industrija ih nije mogla zaposliti. Ta usitnjenost i prenapučenost seoskih gazdinstava posebno se osjećala u Hrvatskom zagorju i Međimurju. Rat je samo pojačao nesigurnost i neizvjesnost ionako teškoga gospodarskog položaja seljaštva.² Pred rat na području sjeverozapadne Hrvatske bio je veoma razvijen sindikalni pokret. Osim Ujedinjenoga radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (URSSJ), koji je bio pod potpunim utjecajem komunističke vlasti, zbog čega su ga vlasti i zabranile 1940, sve se više razvija, a od 1939. i uz pomoć banovinskih vlasti, Hrvatski radnički savez (HRS) koji postaje režimski sindikat. Od građanskih političkih stranaka na tom području uoči rata među hrvatskim stanovništvom najveći je utjecaj imala Hrvatska seljačka stranka (HSS), a među srpskim stanovništvom Samostalna demokratska stranka (SDS). U nekim mjestima osjećalo se i djelovanje pojedinaca i manjih grupa ustaša i četnika, iako na tom području u cjelini, ni jedni ni drugi nisu imali neko svoje značajnije uporište. U isto vrijeme, tj. uoči rata, i na tom području među stanovništvom sve više jača i utjecaj Komunističke partije. Tome su pripomogli svojim radom Josip Broz Tito, CK KPJ i CK KPH, koji uoči rata borave u Zagrebu. Tako je do 1941. na tom području bilo osnovano 6 okružnih, 16 kotarskih, 9 općinskih i 5 mjesnih komiteta KPH (od kojih je MK KPH Zagreb imao funkciju okružnog), te oko 200 partijskih organizacija s oko 1500 članova KPH. Osim toga, tu je djelovalo više od 2500 članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ)³.

Poslije travanjskog rata, kapitulacije starojugoslavenske vojske i okupacije zemlje u travnju 1941, dolazi do uspostavljanja ustaške vlasti i na području sjeverozapadne Hrvatske. Ono se nalazilo u sastavu okupatorske tvorevine, »Nezavisne Države Hrvatske« (NDH), osim Međimurja, manjeg dijela Podravine i dijela Žumberka koje su okupirali i anektirali mađarski, njemački i talijanski okupatori. Preko toga područja prolazila je demarkaciona linija pravcem Samobor—Petrijanica, od koje je sjeverno bila njemačka, a južno talijanska okupaciona zona. Prema ustaškoj organizaciji vlasti, to je područje u administrativnom pogledu podijeljeno na pet velikih župa, 24 kotarske oblasti i grad Zagreb⁴. S obzirom na svoj geografski položaj, kao područje preko kojega vode glavne komunikacije sjever-jug i istok-zapad, bez velikih planina i šuma, ispresijecano gustom i razgranatom mrežom lokalnih komunikacija, s gustom naseljenošću stanovništva isključivo hrvatske narodnosti, s izuzetkom dijelova bjelovarskog kotara, Bilogore, Kalnika i Moslavine gdje su živjeli i Srbi, i znatnom ekonomskom razvijenosti, to je područje imalo i za okupatora i ustaše, kao i za NOP, prvorazrednu važnost. Uslijed toga ustaše, Nijemci, Talijani i Mađari podu-

² Opširnije o tome vidi: *Mira Kolar-Dimitrijević*, Socijalne karakteristike stanovništva sjeverozapadne Hrvatske uoči drugog svjetskog rata i *Marijan Matička*, Struktura i gospodarski položaj seljaštva sjeverozapadne Hrvatske uoči drugog svjetskog rata, Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zbornik, Varaždin 197 (dalje samo SZH, Zbornik), 15—35.

³ *Ivan Jelić*, Komunistička partija Hrvatske 1937—1945, drugi svezak, Zagreb 1981, 29—40.

⁴ *Fikreta Jelić-Butić*, Ustaše i NDH 1941—1945, Zagreb 1978, 84 i 104.

zimaju sve raspoložive mjere kako bi, s jedne strane, do maksimuma iskoristili za sebe prednosti toga područja koje proizlaze iz njegovog geografskog, vojnog i političkog položaja, i, s druge, uništili NOP, a kada im to nije polazilo za rukom, nastojali su ga neutralizirati i onemogućiti, ali ni u tome nikako nisu uspijevali. Rukovodstvo NOP-a upravo je radi značenja toga područja poduzimalo od početka brojne mjere da NOP ojača i da se NOB tu što više rasplamsava u čemu je uspijevalo zahvaljujući političkom radu, opredjeljenju i podršci naroda, usprkos nizu nepovoljnih uvjeta koji su na tom području za NOP postojali.⁵ Sve se to manifestiralo u osnivanju niza organizacija NOP-a na cijelom području, a posebno partizanskih jedinica — od prvih udarnih grupa i partizanskih odreda 1941, prvih brigada 1942, divizija 1943. i korpusa NOVJ 1944. godine, čime je dovršen njihov organizacijski razvoj. Uz to se, osim organizacija i rukovodstava Partije i SKOJ-a, osnivaju druge organizacije i rukovodstva NOP-a na terenu kao što su: narodnooslobodilački odbori (NOO), kao organi nove narodne vlasti, odbori AFŽ-a, USAOH-a i JNOF-a, od mjesnih, općinskih, kotarskih, okružnih do oblasnih, s velikim brojem članova. Svi su oni igrali veliku ulogu u mobilizaciji naroda za NOP, pomoći partizanskim jedinicama na terenu i organiziranju cjelokupnog života na oslobođenom i poluoslobođenom, a dijelom i na neoslobođenom području sjeverozapadne Hrvatske.⁶

II

Neophodno je istaknuti da je teror na području sjeverozapadne Hrvatske, kao i u cijeloj NDH, bio proklamiran kao jedan od bitnih elemenata političkog programa ustaških vrhova. Ustaše su i tu, ne dobivši podršku za svoju politiku u redovima hrvatskog naroda, održavali svoju vladavinu zahvaljujući isključivo njemačkoj i talijanskoj okupacionoj vojnoj sili i masovnom teroru. Teror je tu započeo prvih dana nakon uspostave NDH i trajao sve do njezinih posljednjih dana. Imao je, uz ostalo, i nacionalno, klasno i političko obilježje. Bio je opći i zahvaćao sve oblasti javnopolitičke i društvene djelatnosti. Masovno je primjenjivan protiv Srba, Židova i Roma (Cigana) s ciljem njihovog istrebljenja i uništenja, što se opravdavalo rasističkim parolama o »očuvanju čistoće

⁵ Opširnije vidi: *Fabijan Trgo*, Neka obilježja oslobodilačkog rata u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941—1945; *Rade Bulat*, Karakteristike oružane borbe u Zagrebačkoj oblasti, SZH, Zbornik, 75—79 i 98—119; *Ivan Šibl*, Zagrebačka oblast u NOB-i, Zagreb 1950, 10.

⁶ Opširnije vidi: *Anka Berns*, Bilješke o radu Povjerenstva CK KPH u Zagrebu od 1942. do 1943. i Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku od 1943. do 1944; *Sekula Joksimović*, Osnivanje i razvoj oružanih jedinica NOV-e severozapadne Hrvatske 1941—1945; *Ivan Antonovski*, Formiranje i razvoj partizanskih vojnih formacija na području Hrvatskog zagorja, Podravine, Kalnika i Moslavine u toku NOR-a 1941—1945; SZH, Zbornik, 56—74; 137—159 i 160—183; *Marijan Rastić*, Pregled sistema narodne vlasti u Hrvatskoj 1941—1943, *Putovi revolucije*, br. 1—2, Zagreb 1963, 105—173 i *Pero Nasakanda*, Izgradnja narodne vlasti na području sjeverne Hrvatske 1941—1945, Zagreb 1982.

hrvatske nacije« i neophodnošću stvaranja »hrvatskog životnog prostora«. Njihova je isključiva krivica bila što nisu bili Hrvati i što su živjeli na području NDH. Isto tako, teroru je bilo izloženo i hrvatsko stanovništvo sjeverozapadne Hrvatske, kao i pripadnici drugih naroda i narodnosti, koji su bilo kako izrazili svoje neslaganje s ustaškom ili okupatorskom politikom. Posebno sistematičan teror ustaše i okupatori provodili su od prvih dana pa do kraja rata protiv komunista i pristalica NOP-a sjeverozapadne Hrvatske, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Treba reći da je uza sav teror prema njima, nazvanim od ustaša tzv. »nepoćudnim elementima«, uslijedila i bezobzirna pljačka njihove javne i privatne imovine, tako da je taj teror poprimio, uz političke, i značajne ekonomske razloge. Da bi tom teroru dali što organiziraniji karakter, ustaše i okupatori su ga ozakonili nizom formalnopravnih propisa i izgradnjom sudskog sistema kao jednom od najvažnijih poluga i sredstava za primjenu terora. Za njegovu uspješnu realizaciju izgrađen je razgranat policijski i vojni aparat te razne obavještajne grupe i službe. S obzirom na masovnost i krajnje ciljeve, ustaški i okupatorski teror na tom području imao je i karakter genocida.⁷

Očito je da se ustaše ne bi mogli održati na vlasti bez oslonca na njemačku i talijansku okupacionu silu, pa su samim time okupatori i pravi inicijatori terora. Oni ne samo da ništa ne poduzimaju da spriječe ustaški teror na području sjeverozapadne Hrvatske, za što su imali mogućnosti, već i sami bezobzirno i surovo, već od travnja 1941, provode teror i čine zločine nad tamošnjim stanovništvom, s glavnim ciljem da se ono terorističkim sredstvima zastraši i bezuvjetno potčini. U tom ustaško-okupatorskom teroru, zločinima i torturi stradali su mnogi stanovnici sjeverozapadne Hrvatske. O tome ilustrativno govore i postojeći, premda nepotpuni, podaci od oko 50.000 stradalih kao žrtve fašističkog terora s područja sjeverozapadne Hrvatske u toku rata, dok je broj onih koji su hapšeni, bili u zatvorima, upućivani u logore, upućivani na rad ili bili izloženi drugim oblicima terora, bio višestruko veći.⁸

Jedan od najdrastičnijih oblika fašističkog terora u toku rata 1941—1945. predstavljali su logori, o kojima će nešto više biti riječi u daljnjem tekstu. U tom periodu na području sjeverozapadne Hrvatske bilo ih je, prema dokumentima, ukupno 26. Od toga su 23 bila ustaška, a 3 njemačka. Uglavnom su to bili tzv. sabirni logori u kojima su se prikupljali uhapšenici i zarobljenici, i s područja sjeverozapadne Hrvat-

⁷ O ustaškom teroru uz bibliografiju radova opširnije vidi: *Leopold Kopsa, O organizaciji ustaškog aparata vlasti za provođenje terora u tzv. NDH, Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zagreb 1971, 223—251.*

⁸ Arhiv Hrvatske, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske, Glavni urudžbeni zapisnik (dalje AH, ZKRZ, GUZ) br. 5449/46, kut. 116. Prema podacima kojima je tada Komisija raspolagala na području sjeverozapadne Hrvatske, na osnovi podataka za svaki kotar i grad zasebno, kao žrtve fašističkog terora stradalo je ukupno 44.455 ljudi. No najnovija istraživanja, npr. ona za područje Zagreba, pokazuju da je broj ŽFT znatno veći od onoga koje je tada iskazala Komisija tj. od 11.235. Vidi: *Josipa Paver, Rezultati arhivskih istraživanja podataka o revolucionarima Zagreba — sudionicima NOB-a i žrtvama fašističkog terora, Oslobođenje Hrvatske 1945. godine, Zbornik, Zagreb 1986, 608—611.*

ske, i iz gotovo cijelog područja NDH, da bi nakon određenog vremena bili odvedeni u druge logore, mjesta i stratišta, gdje su mnogi stradali, a tek manji broj ih je pušten. U većini tih logora logoraši su morali raditi, premda rad nije bio primaran, te oni imaju i neka obilježja radnih logora. Nekoliko tih logora s vremenom je dobilo i imalo obilježje koncentracijskih logora, i po režimu u njima, i po masovnim likvidacijama logoraša. Iz dokumenata proizlazi da je Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH (dalje MUP) osnivalo, odnosno davalo suglasnost za osnivanje svih tih logora na području sjeverozapadne Hrvatske, čak i njemačkih na zahtjev Nijemaca, pa za neke od njih postavlja i njihova zapovjedništva. Neke od logora je ono direktno i financiralo, npr. logor Danicu, kod Koprivnice. Ostale osniva i financira MUP-ovo Ravnateljstvo za javni red i sigurnost NDH (dalje RAVSIGUR) 1941, odnosno Glavno Ravnateljstvo za javni red i sigurnost NDH (dalje GRAVSIGUR) 1944, a potkraj 1941. do svog ukidanja 1943. neke logore osniva i financira Ustaška nadzorna služba (dalje UNS) odnosno njezin Ured III. Istodobno Zapovjedništvo Ustaške obrambene službe od kolovoza 1941. kao izvršni organ Ureda III UNS-a ima »nadzornu vlast nad skupnim logorima Židova (ali i svih ostalih — Z. D.) na području Nezavisne Države Hrvatske«, pa i nad logorima na području sjeverozapadne Hrvatske, izuzev logora Danice. Za logore pod njemačkom upravom nadležan je bio njemački opunomoćeni general u NDH. Nabrojat ću ih pojedinačno, abecednim redom, uz kraće podatke o njima, do kojih sam došao istraživanjem i korištenjem relevantne literature. Mogu se podijeliti u dvije grupe i to: I. ustaške i II. njemačke, a oni prvi i u tri podgrupe: a) koncentracijske, radne i sabirne, b) dječje i c) iseljeničke logore. To su bili ovi logori:

1. USTAŠKI LOGORI

a) koncentracijski, radni i sabirni

1. B j e l o v a r — osnovan je u kolovozu 1941, kada je od grupe Židova iseljenih iz Bjelovara 1. VIII i upućenih u logore, iz Zagreba nakon nekoliko dana vraćeno 29 osoba, većinom starih žena i djece, s 2 bjelovarska liječnika. Kako nisu uspjela nastojanja bjelovarskih policijskih vlasti kod RAVSIGUR-a NDH da ih se ponovo vrati u Zagreb i uputi dalje za logor Gospić, oni su, nakon cjelodnevnog boravka na željezničkoj stanici u Bjelovaru, prebačeni u židovsku kuću Tvornice »Braća Brayer«, koja se od tada i službeno zvala »židovski logor«. Na početku studenoga 1941. Ravnateljstvo ustaškog redarstva NDH izdalo je nalog da se ti logoraši puste na slobodu, ali su puštena samo oba liječnika i porodica jednog polužidova. Preostala 23 Židova i dalje su tu boravila pod ustaškom stražom do svibnja 1942, kada su svi odvedeni i to muškarci u logor Jasenovac a žene i djeca u logor St. Gradišku gdje su svi likvidirani. Za vrijeme njihovog boravka u logoru, u Bjelovaru su se o njihovoj ishrani i ostalom brinuli preostali bjelovarski Židovi, koji su, uglavnom, bili iz mješovitih brakova. Svega ih je 15 rat provelo u Bje-

lovaru, a od ostalih 288 bjelovarskih Židova upućenih 1941. i 1942. u logore spasilo ih se svega 20, tako da je od 303 bjelovarska Židova rat preživjelo svega njih 35.⁹

2. Logor Danica, kraj Koprivnice — osnovao je 15. IV 1941. MUP koji ga je i financirao te je to i prvi ustaški logor. Prvi pojedinačni logoraši smještaju se u njega 18. IV, a potkraj mjeseca stižu i prve veće grupe. Tako je već 18. V 1941. u logoru bilo 1007, 30. VI 2175 i 15. VII 2656 logoraša, a broj se ustaških stražara od 67 u travnju do sredine srpnja popeo na više od 100. No, od tada iz logora odlaze transporti zatočenika u druge logore, tako da je u srpnju 1941. od onih 2656 logoraša internirano njih 1960 u logor Gospić, a 76 pušteno. Na njihova mjesta stižu drugi logoraši iz raznih mjesta NDH, ali i iz drugih logora (Jastrebarsko, Lepoglava). Od prosinca 1941. logoraši muškarci upućuju se uglavnom u logor Jasenovac, žene i djeca u logor St. Gradišku, a tek se pojedinci i manje grupe puštaju na slobodu. Logor je rasformiran u rujnu 1942. Bio je u objektima Tvornice kemijskih proizvoda »Danica«, koja je pred rat propala i obustavila proizvodnju, ograđen žicom i pod ustaškom stražom. Postupak s logorašima bio je vrlo surov, većina ih je na razne načine terorizirana, tjerani su na rad, i oko 200 ih je stradalo u samom logoru i okolici, tako da je taj logor, osim obilježja sabirnog i radnog imao i ona koncentracionog, koji naziv nalazim i u većini dokumenata. Prema podacima komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača pretpostavlja se da je kroz taj logor prošlo i do 5600 logoraša, od kojih je više od 3000 stradalo, većina u drugim logorima, prvenstveno u Jadovnu, Jasenovcu i St. Gradiški. Iz Danice je pušteno oko 500 logoraša, a ostali iz drugih logora, većina nakon kraćeg ili dužeg boravka u njima. Prema nacionalnoj strukturi Srba je bilo približno više od 3000, Hrvata oko 1000, Židova više od 600, Roma oko 400. Ostatak su bili pripadnici ostalih naroda i narodnosti. Prema socijalnom sastavu većinu su činili zemljoradnici, a bio je i znatan broj namještenika, đaka, studenata i radnika. Prema političkoj pripadnosti najbrojniji su bili pripadnici raznih režimskih stranaka i organizacija (npr. JNS, JRZ, Jugosokola, četnika) za koje su ustaše, iz propagandnih razloga, najčešće upotrebljavali naziv »četnici«, premda su pripadnici četničkih organizacija predstavljali tek mali dio logoraša. Bio je tu i manji broj članova HSS-a, te nekoliko stotina komunista i njihovih simpatizera, među kojima je bilo i više značajnih ličnosti iz radničkog pokreta i nekoliko članova CK KPH, zatim okružnih, kotarskih i mjesnih komiteta KPH i SKOJ-a, koji su imali svoj logorski komitet, partijske ćelije i ekonomske zajednice te veze i izvan logora s partijskim rukovodstvima i organizacijama Narodne pomoći. Oko 20 ljudi iz logora Danica spasilo

⁹ AH, ZKRZ, GUZ 2235/14a-45, kut. 11. Izvještaj Okružne komisije Bjelovar ZKRZ-u od 21. IX 1945. o progonu Židova na bjelovarskom okrugu u toku rata; Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb (dalje AIHRPH), Neprijateljska građa (dalje NG), inv. br. 28.276, 28.306, 28.640 i 28.809; *Mr. Zdravko Dizdar*, Teror okupatora i ustaša i aktivnost NOP-a u Bjelovaru 1941—1945, Bjelovarski zbornik, GMB, Bjelovar 1989, 31—34.

se bilo pojedinačnim, bilo grupnim bijegom, među kojima i Anka Butorac, član CK KPH, i Maca Gržetić, član MK KPH Zagreb, koje su pobjegle 25. XII 1941. pomoću organiziranih partijskih veza.¹⁰

3. **Draganić, južno od Jastrebarskog** — osnovan je na početku lipnja 1941. kao sabiralište — logor Židova emigranata te ih je tu 14. VI 1941. bilo 181. U njemu se po odobrenju RAVSIGUR-a NDH u toku 1941. i na početku 1942. prikupljaju pojedinci Židovi emigranti iz drugih mjesta, sabirališta pa i logora (Danica, Đakovo, Jastrebarsko, Lipik, Zagreb), a pojedinci ga premještanjem i napuštaju, tako da se ukupan broj logoraša kreće oko 200. Kod nekih se nastojalo da se okupi cijela porodica, tj. svi zajedno na jednom mjestu. Za opskrbu logora hranom i lijekovima brinula se Židovska bogoštovna općina iz Zagreba. Ona je u lipnju 1942. pronašla u Ravnoj Gori prostorije ranije pilane koje je unajmila te je tamo na sredini lipnja prebačeno svih 200 Židova emigranata iz Draganića, koliko ih je tada tamo bilo. O osiguranju, smještaju, režimu i uopće životu u tome logoru nedostaju trenutno poblizi podaci. Poslije njihova odlaska prtljaga i uređaj logora, po odobrenju njemačkog konzulata, prebačeni su u Zagreb. Prema nekim podacima, draganićki su logoraši iz Ravne Gore prebačeni u druge ustaške i njemačke logore gdje su, kako se pretpostavlja, gotovo svi stradali.¹¹

4. **Gornja Rijeka, kod Križevaca** — osnovan je na sredini studenoga 1941, kada je tu prebačen dio zatočenica iz logora Loborgrad. Nalazio se u tamošnjem dvorcu, i prosječno je u njemu bilo 200 do 400 žena i djece, srpske i židovske nacionalnosti, od kojih su prve činile većinu u logoru, te malu grupu Hrvatica-komunistkinja. Srpkinje s djecom bile su gotovo sve iz raznih mjesta Bosne i Hercegovine. Većina ih je bila uhapšena u vremenu od kolovoza do listopada 1941, i prije dolaska u taj logor bile su u još nekom od ustaških logora. U tom su logoru ostale do ožujka-svibnja 1942, a prije toga u veljači je akcijom Diane Budisavljević preko Ministarstva udružbe i Crvenog križa NDH iz logora spašeno 11 djece. Tako je prema naređenju iz logora, 27. III 1942, grupa Srpkinja, njih 147 ukupno s djecom, prebačeno u logor Lobograd, a tri dana potom u Zagreb i dalje u Zemun, gdje je predana Nijemcima. Mlađe i zdravije žene iz te grupe odvedene su na rad u Njemačku, a sve ostale s djecom u ostale logore u Srbiji. U travnju su preostale Srpkinje iz logora u G. Rijeci prebačene u logor Loborgrad i odatle u dvije grupe — 23. IV i na početku svibnja 1942 — njih više od 100 (80 žena i 30-ak djece) prebačeno u Zagreb, te su sve s djecom ubrzo puštene. U logoru u G. Rijeci su tako potkraj travnja 1942. ostale samo Židovke, njih 73 i 7 žena [katolkinja].

¹⁰ AH, Ustaško Povjerenstvo za grad i kotar Koprivnicu 1941, kut. 1 i 2; Građa za povijest NOB-e u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941—1945 (dalje samo Građa SZH), knjiga I (ožujak—prosinac 1941), Zagreb 1981, dok. 50 i 53; *Franjo Horvatić*, Koncentracijski logor »Danica«, SZH, Zbornik, 869—883; *Mr. Zdravko Dizdar*, Djelovanje organizacije KPH u Podravini uoči rata i u toku 1941. godine, Podravski zbornik 81, Koprivnica 1981, 15—15. Upravo radim na monografskoj obradi toga logora. *Mirko Peršien*, Ustaški logori, Zagreb 1990, 67—75.

¹¹ AIHRPH, NG, inv. br. 27.847, 27.960, 28.701 i 28.766, te kut. 326 Urudžbeni zapisnik Ustaškog redarstva — Židovski odsjek 1941—1942. i Policijski kartoni, u kojima su i neki od navedenih podataka.

»Katolkinje« su tih dana, jer su bile uhvaćene »radi komunističke promičbe«, odvedene u logor St. Gradišku, dok su Židovke na sredini svibnja 1942. prebačene u logor Loborgrad, s kojim je imao i logor u G. Rijeci zajedničku upravu Tako je taj ženski logor ispražnjen i prestao da postoji. Treba reći da su neke logorašice u tom logoru u G. Rijeci, uslijed teškog logorskog života i epidemije tifusa koja je tu harala, stradale, a stradao je i veći broj logorašica koje su iz toga logora upućene u druge fašističke logore i na rad u Njemačku.¹²

5. **Jastrebarsko** — osnovao ga je u drugoj polovici srpnja 1941, kao privremeni sabirni logor, UNS-ov Ured III, kao logor Ustaške obrane, a stražari su bili ustaše koji su stigli zajedno s logorašima iz logora južno od Jastrebarskog (Gospić, Jadovno, Slano i Metajna). Nalazio se u dvorcu Erdödyja i okolnim gospodarskim zgradama. U kolovozu 1941. u njega se smještaju brojni logoraši iz logora južno od Karlovca (Gospić, Jadovno, Pag) iz tzv. Prve i Druge zone, koje su tada Talijani reokupirali, ali i uhapšenici iz toga područja i drugih krajeva NDH. Tako se tu prikupilo i bilo internirano za vrijeme postojanja logora od 2500 do 3000 logoraša. Najviše je bilo Židova, njih oko 1500, zatim Srba, Hrvata i ostalih. U logoru se nalazila grupa komunista, među kojima i neki članovi CK KPH, npr., Mirko Bukovac i Anka Butorac, a postojao je i logorski partijski komitet. Pojedincima je, usprkos jakim ustaškim stražama te žici oko logora, uspjelo pobjeći na slobodu. Već od početka rujna 1941. počinju iz toga logora da odlaze transporti logoraša, većina u logor Jasenovac i logor St. Gradišku, kamo su nešto kasnije stigli i oni logoraši koji su iz Jastrebarskog bili upućeni u logore Danicu i Kruščicu, gdje ih je većina stradala. Pretpostavlja se da je od jastrebarskih logoraša u drugim logorima, zatvorima i stratištima stradalo njih više od 2000. Prema nekim dokumentima na početku studenog 1941. u Jastrebarskom već »nema logora«, te je on nešto prije, ako ne potkraj rujna, a ono u listopadu 1941. godine, rasformiran.¹³

6. **Kerestinec** — osnovan je 19. travnja 1941. u dvorcu i poljoprivrednom dobru u Kerestincu, 18 km udaljenom od Zagreba, kod Samobora. Nalazio se pod nadležnošću Redarstvenog ravnateljstva Zagreb, koje je imenovalo zapovjednika i stražare ranije zagrebačke policajce. Imao je tri dijela međusobno prostorno odvojena, od uprave i logoraša nazvani »srpsko-jugoslavenski«, »židovski« i »komunistički« dio, te su tim redosljedom i nastajali. U prvom dijelu Srbi su bili najbrojniji i bilo ih je 156, inače su oni i prvi logoraši Kerestincea. Od ostalih tzv. »Jugoslavena« u tom dijelu logora bilo je 59 Hrvata, 18 Židova, 3 Crnogorca,

¹² *Narcisa Lengel-Krizman*, Prilog proučavanju terora u tzv. NDH — Ženski sabirni logori 1941—1942. godine, *Povijesni prilozi*, IHRPH Zbornik radova, br. 4, Zagreb 1985, 21—23; Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941—1942, SZH, Zbornik, 884—898. *M. Peršien*, Ustaški logori, Zagreb 1990, 281—282; AIHRPH, NG inv. br. 29.093.

¹³ Građa SZH, knj. I, n. dj., dok. 240. U tom izvještaju A. Butorac, član CK KPH, navodi da je dok je bila u logoru Jastrebarsko u njemu bilo »1.700 katolika, židova i pravoslavaca«; AIHRPH, NG, inv. br. 13.465, 17.439. i 28.636 (u kojem se navodi da u logoru Jastrebarsko ima oko 1500 Židova). *M. Peršien*, Ustaški logori, n. dj., 104—106.

2 Slovenca, 3 Rusa i po 1 Talijan, Rumunj i Nijemac, te 3 ostalih, dakle ukupno 247 logoraša, od kojih 2 žene a većina ih je puštena. U tom dijelu logora bila je među logorašima i grupa uhapšenika »radi komunizma«, od kojih su neki bili članovi Partije i SKOJ-a. »Židovski« dio logora osnovan je 1. V 1941, kada je u njega internirano 80-ak zagrebačkih odvjetnika Židova. Svi su oni do 10. VI 1941. bili pušteni. Na njihova su mjesta u međuvremenu stizali Židovi emigranti iz Zagreba i drugih okolnih mjesta. Prva je, 27. V 1941, stigla grupa od 140 muškaraca, žena i djece iz židovskog logora u Samoboru, zatim su slijedile druge, tako da ih se do 20. VI 1941. okupilo više od 400. Toga dana su po naređenju Redarstvenog ravnateljstva prebacivani u Zagreb i odatle otpremljeni u Sarajevo. Iz Sarajeva su ubrzo otpremljeni u druge ustaške i njemačke logore gdje su, kako se pretpostavlja, gotovo svi likvidirani. U taj dio logora ustaše su od 20. do 24. VI 1941. internirali grupu od 30 zagrebačkih odvjetnika Židova, od kojih je nekima to bilo drugo interniranje u taj logor. Tu je bila internirana i grupa od 8 Židova uhapšenih »radi komunizma« i jedan Hrvat, inače HSS-ovac. Tako je u tome dijelu bilo ukupno 487 logoraša. »Komunistički« dio logora osnovan je 22. V 1941, kada u njega iz Zagreba stiže prva grupa komunista. Ubrzo stižu i druge grupe i pojedinci. Tako je, potkraj lipnja 1941, bilo više od 100 tih logoraša, te su od tada bili i najbrojnija skupina u logoru Kerestinec, a to je čini se i jedan od malobrojnih logora u kojem su komunisti bili većina. Inače je u cijelom logoru bilo 147 komunista i pritvorenika »radi komunizma«, među kojima su bili poznati partijski aktivisti, istaknuti javni i kulturni radnici Hrvatske. Prema socijalnoj strukturi među njima bila su 73 radnika različitih profesija, 20 studenata, 19 namještenika, 15 trgovaca i obrtnika, po 4 inženjera i profesora, 3 zemljoradnika, po 2 novinara i đaka, te po 1 doktor tehničkih znanosti, doktor muzikologije, književnik, slikar i agronom. Prema nacionalnoj strukturi bilo je 88 Hrvata, 30 Židova, 19 Srba, 5 Muslimana, 2 Slovenca, te po 1 Nijemac, Rus i Talijan. Oni su uglavnom smješteni u prostorije dvorca, na čijim su prozorima bile rešetke, a ispred vrata logorska straža. Odmah po dolasku u logor, komunisti su organizirali život i politički rad, pretvarajući taj dio logora u svojevrsno marksističko sveučilište. Osnovali su partijsko rukovodstvo logora, koje je odmah izborilo za komuniste status političkih zatvorenika, tako da nisu morali ići raditi, za razliku od logoraša iz ostala dva dijela logora, organiziralo prehranu, život i politički rad u logoru. No, dok je iz druga dva dijela više logoraša pušteno na slobodu, iz toga dijela puštena su svega dvojica logoraša. No, poslije 22. VI 1941, tj. od napada na SSSR, režim u cijelom logoru znatno je pooštren. Iz toga je dijela logora, 5. VII 1941, odvedeno 6 drugova u Gospić, odakle su svi vraćeni, 9. VII 1941, u Zagreb, a iz Kerestince su dovedena još četvorica komunista, te su svih 10 istoga dana strijeljani u ustaškoj odmazdi. Ostali su se komunisti u logoru odlučili za bijeg. Odluku o organizaciji bijega zatočenih komunista u logoru Kerestinec donio je CK KPH, a svega dan nakon toga, mimo CK KPH, takvu odluku, na inicijativu predstavnik Kominterne u Zagrebu, donio je i MK KPH Zagreb, s ciljem da preduhitri izvršenje prve. Akciju je trebalo izvršiti koordinirano iznutra i izvana prema dogovoru. Logoraši su organizirano goloruki noću 13/14.VII 1941, savladavši logorsku stražu, izvršili proboj iz logora.

No, vani ih nisu dočekale udarne grupe koje su ih, prema planu akcije MK KPH Zagreb i obavijesti logorašima, imale prihvatiti i odvesti na sigurna mjesta. One to nisu izvršile uslijed brzine, loše organizacije i više propusta, od kojih je najveći taj što nisu stigle na cilj na vrijeme i spojile se s logorašima. Tako su se logoraši našli na slobodi prepušteni sami sebi i već nekoliko sati nakon proboja pod udarom jakih ustaških snaga. U probodu je sudjelovalo, prema najnovijim podacima, 89 logoraša (od kojih 2 iz »srpsko-jugoslavenskog« i 1 iz »židovskog« dijela logora), ali se samo 13 probilo i spasilo i 2 su puštena iz zatvora. Desetorica su u toku rata poginuli kao partizani, a i ostali su, osim dvojice, bili borci NOVJ. Od 105 komunista koji su bili internirani u komunističkom dijelu logora Kerestinec, rat je preživjelo samo njih 8, koji su svi, osim jednoga, bili borci NOVJ. A od 147 pritvorenika »radi komunizma« iz cijelog logora Kerestinec rat je preživjelo samo njih 22. Također je stradalo i nekoliko članova vanjskih udarnih grupa. Preostalih 105 logoraša iz druga dva dijela logora, koji su se u trenutku proboja zatekli u njima, podijeljeni su u tri grupe: »pravoslavne«, (njih 21), »židove« (44) i »katolike« (40). Prvi i drugi odmah su prebačeni u logor Gospić, a treći u Lepoglavu, i potom su dalje prebacivani u druge logore, većina u logore Jasenovac i St. Gradišku. Od svih njih samo ih je 26 preživjelo. Osim za više od 400 logoraša Židova emigranata, za koje postoje brojni pokazatelji bez ostalih podataka, za 448 ostalih logoraša prikupljeni su dokumentacioni podaci o njihovom boravku u logoru Kerestinec i kraći ostali podaci. Iz njih proizlazi da su prema nacionalnoj strukturi među njima bila 173 Srbina, 133 Hrvata, 111 domaćih Židova, 13 Židova emigranata, 5 Muslimana, 4 Slovenca, 3 Rusa, 2 Crnogorca, 2 Nijemca (koji se negdje vode i kao Židovi) i po jedan Jermen, Rumunj i Talijan. U toku rata život je izgubilo njih 97, ne računajući Židove emigrante, za koje se pretpostavlja da su gotovo svi stradali. Samo u logoru Jasenovac stradala su 64, a ostali su po brojnim stratištima i logorima u zemlji i inozemstvu. Treba istaći da je tako masovan i organiziran proboj komunista iz logora Kerestinec jedinstven u logorima sjeverozapadne Hrvatske, da je borba koju su oni započeli i vodili bila i prva oružana borba protiv ustaša i okupatora u Hrvatskoj koja je upalila baklju NOB-a, što se neće gasiti sve do konačne pobjede 1945. godine. Po svemu, kerestinečki je logor logor stradanja ali i logor izuzetnog morala, hrabrosti i herojstva komunista i SKOJ-evaca kojima će se u toku rata napajati tisuće i tisuće sudionika NOB-a sve do oslobođenja, a i danas. Potvrđuju to brojni nazivi jedinica, društava i organizacija u NOR-u s imenima kerestinečkih logoraša komunista i brojna poslijeratna spomen-obilježja širom Hrvatske i Jugoslavije.¹⁴

¹⁴ M. Zdravko Dizdar, Logor Kerestinec 1941. godine, *Povijesni prilozi*, br. 8, IHRPH, Zbornik radova, Zagreb 1989, 145—192. To je rezimé osmogodišnjih istraživanja izvorne građe o tome logoru, a i monografska studija. Obradio sam ga u koautorstvu s Darkom Stuparićem u dvije knjige, koje su u pripremi za tisak. Također vidi: *Zvonimir Komarica*, Grobovi bez sjena (Bijeg iz Kerestince), Zagreb 1962; *Ivan Jelić*, Tragedija u Kerestincu — Zagrebačko ljeto 1941, Zagreb 1986; *Zvonimir Komarica*, Kerestinečka kronika — Zapis vojnika I, Zagreb 1989. i *M. Peršen*, Ustaški logori, n. dj., 53—67.

7. Lepoglava — Kazneni zavod u Lepoglavi bio je između dva rata kaznionica osuđenih za razna kriminalna djela ali i za političke osuđenike te su u njoj izdržavali kazne i najpoznatiji jugoslavenski komunisti. Od kraja 1939. postao je i »koncentracijski logor za nepoćudne elemente«. Tako je dočekao rat, okupaciju i uspostavu ustaške NDH u travnju 1941. s oko 1000 kriminalaca i više od 70 političkih interniraca, uglavnom komunisti. Od tih političkih interniraca spasilo ih se svega 8—9, dok su svi ostali odvođeni u druge logore i tamo likvidirani. Do potkraj srpnja 1941. broj je kažnjenika oko 1000, i sve je veći broj ustašama »nepoćudnih elemenata«, tj. Srba, Židova, Hrvata i ostalih pohapšenih u okolnim kotarima i interniranih u Lepoglavu. Isto tako stižu i logoraši iz drugih logora i zatvora. Tako, npr., 15. VII 1941. stiže 40 logoraša Kerestince, među kojima je bilo i nekoliko članova Partije, a od zatvorenika Okružnog zatvora Zagreb iz 1941. njih 47 je osuđeno i »prepraćeno« u Lepoglavu, i osim nekolicine svi ostali su, uglavnom, osuđeni »radi komunizma«. No, već od kraja srpnja 1941. sve više grupa odvodi se iz Lepoglave prema Gospiću, a potom prema drugim logorima. Među prvima su bili »oni koji su okarakterisani kao komunisti i četnici«, te su uglavnom ostali tzv. »slučajni hapšenici«. U to vrijeme ustaše su zatražili od Nijemaca da se iz lepoglavske kaznionice iseli 80 Srba koji su se tu nalazili, no Nijemci su se, 19. VII 1941, složili da se isele samo oni »koji po rođenju pripadaju Srbiji«, što je uglavnom i učinjeno. Tako se potkraj 1941. znatno smanjio broj logoraša u Lepoglavi. Ali ubrzo stižu novi, među kojima su veće grupe zagrebačkih i sisačkih SKOJ-evaca, a i manje grupe komunisti, aktivista i simpatizera NOP-a iz drugih krajeva. Sve češće se iz zagrebačkih zatvora upućuju pojedinci i grupe u Lepoglavu. Tako su, npr., iz Okružnog zatvora u Zagrebu 1942. upućena u Lepoglavu na izdržavanje kazne 33 kažnjenika (32 Hrvata i 1 Srbin) od kojih njih 25 »radi komunizma«. Iz drugih zatvora, 8. IX 1942, upućena je grupa od 51 istaknutog člana HSS-a, a potom još njih nekoliko u Lepoglavu, odakle su svi pušteni potkraj prosinca 1942. godine. Zato se u toku 1942. i 1943. postupno povećava broj političkih a opada broj kriminalaca i ukupan broj logoraša. Neki odlaze u druge logore, a neki su i pušteni. U srpnju 1943. u logoru su bila ukupno 733 kažnjenika, od kojih je političkih bilo oko stotinu. Robijaši su imali svoju partijsku organizaciju i ekonomske zajednice, te vezu s Partijom izvan logora. Noću 12/13. VII 1943. slavonska 12. i 16. NOU brigada i Kalnički NIOP odred napali su Lepoglavu i poslije teških osmosatnih borbi oslobodili nju i sve zatočenike, od kojih su kriminalci vraćeni u zatvor, a politički su se našli na slobodi i stupili u partizane. Bio je to jedinstven primjer u toku rata da su partizani oslobodili jedan od logora na području sjeverozapadne Hrvatske. Ustaše su se brzo vratili u Lepoglavu, no kako su zgrade u borbama bile potpuno uništene došlo je do privremenog zatvaranja kaznionice.

U svibnju 1944. ustaše obnavljaju pojedine zgrade i Lepoglava postaje njihov radni logor u nadležnosti Poglavnikovog tjelesnog zdruga (PTS-a) koji je razmješten na tome području i izvodi niz akcija protiv partizana u Zagrebačkoj oblasti. Zarobljene partizane, uhapšene aktiviste NOP-a i domobranske dezertere pretežno upućuje u logor Lepoglavu. Tako je do

pod jesen 1944, prema nekim dokumentima, kroz logor prošlo blizu 1000 logoraša, a u samom logoru bilo ih nekoliko stotina, među kojima je tek mali broj kriminalaca. Potkraj rujna 1944. upravu preuzima Luburićeva ustaška obrana i Lepoglava, prema toj okružnici, postaje »sabiralište za odgoj i prisilni rad«, odnosno »sabirni logor«, u koji okolne župske redarstvene oblasti, po odobrenju GRAVSIGUR-a NDH, upućuju osuđene uhapšenike (iako su slani mnogi i bez presuda, prvenstveno od ustaških jedinica s toga terena). Prema dokumentima i dalje su to, uglavnom, uhvaćeni partizani, aktivisti, suradnici NOP-a i vojni dezerteri, za koje je od rujna 1944. do veljače 1945. evidentirano da ih je u logor Lepoglavu upućeno oko 1000. Neki su pušteni nakon izvjesnog vremena provedenog u Lepoglavi a dio ih je upućen u druge zatvore (uglavnom radi istrage) i logore (Jasenovac i St. Gradišku). Od jeseni 1944. u Lepoglavu počinju stizati grupe logoraša iz logora St. Gradiške, Jasenovca i Sr. Mitrovice, te vojnog zatvora u Zagrebu, također pripadnici i simpatizeri NOP-a. S obzirom na režim koji je vladao u logoru, uz iscrpljujući rad po jakoj zimi, gladovanje, tifus, te likvidacije pojedinaca i čitavih grupa, Lepoglava je u to vrijeme poprimila oblik najstrašnijih ustaških koncentracijskih logora. Usprkos takvim uvjetima u logoru je djelovala partijska organizacija, organizirane su ekonomske zajednice za međusobno pomaganje a povremeno je funkcionirala i veza s partijskom organizacijom izvan logora. Računa se da je u logoru na početku travnja 1945. bilo oko 1500 logoraša, od toga oko 300 žena. U veljači i ožujku 1945. zamijenjene su dvije manje grupe logoraša. Likvidacija logora započela je 11. IV 1945, kada je transportirana prva grupa od 800 logoraša, te 13. IV i druga grupa od 500 logoraša Lepoglave za logor Jasenovac. Od njih se bijegom iz vagona spasilo njih 40-ak, dok su svi ostali stradali. Istodobno manja grupa vojnih dezertera otpraćena je u svoja mjesta i odmah uvrštena u ustaške jedinice, dok je tek nekoliko starijih pušteno. U logoru je preostalo 68 logoraša, od kojih 15-ak žena, sve su, osim 2 koji su se spasili, likvidirali ustaše 30. IV 1945. kada su napustili logor. Broj je do sada ustanovljenih žrtava u logoru Lepoglava oko 1000, od kojih je samo Zagrepčana 500, a Zagoraca 60. Tu nisu uračunati oni koji su odvedeni u logor Jasenovac. Prema nacionalnoj strukturi većina su bili Hrvati, zatim Srbi i pripadnici drugih naroda i narodnosti.¹⁵

8. Loborgrad, kod Zlatara — osnovan je 6. X 1941, kada u njega stiže prvi transport iz logora Kruščica, kod Travnika od oko 1370 iscrpljenih žena i djece, od kojih je oko 1000 bilo židovske, a ostale srpske nacionalnosti. Djece je bilo oko 300 te oko 60 starica. Logor se nalazio

¹⁵ AIHRPH, NG, inv. br. 9. 782 i Policijski kartoni; Građa SZH, knj. I, n. dj., dok. 54, 67, 83, 130, 166, 184, 238 i 240; *Mirko Peršen*, Logor Lepoglava, SZH Zbornik, n. dj., 824—855; *J. Paver*, Rezultati . . ., 610; Hrvatsko zagorje u revoluciji, Zagreb 1981, 387—495. Popis poginulih učesnika NOB-a i ŽFT-a 1941—1945. Građa SZH, knj. V (lipanj—kolovoz 1943), Zagreb 1986, dok. 129, 133, 185 i 200; Okružni zatvor Zagreb, Matica političkih zatvorenika 1942; AH, ZKRZ—GUZ 2070/45, kut. 9. Prema tome Saopćenju br. 25 Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske od 30. V 1945. navodi se na osnovi izjava nekolicine logoraša, da je od početka srpnja 1944. pa do potkraj travnja 1945. kroz logor u Lepoglavi prošlo 6000 ljudi, od kojih je gotovo 3000 stradalo. No, za te zaključke komisije do sada nisam uspio pronaći uporišta u dokumentima.

u tamošnjem starom dvorcu obitelji Keglević, u mjestu Lobor. Iako ga je osnovao UNS-ov Ured III, koji je nadzirao logor i upravljao njim, stražu su preuzeli Volksdeutscheri, tj. Nijemci, njih ukupno 16, što je jedinstven slučaj u NDH u toku 1941—1942. godine. Ta uprava i straža upravljala je i osiguravala i logor u Gornjoj Rijeci. Kako je maksimalni kapacitet logora Loborgrad bio oko 800 osoba, na zahtjev uprave odobreno je da se starije Židovke s djecom i sve Srпкиnje s djecom u studenom 1941. prebace u logor u Gornjoj Rijeci. Ali kako su stizali novi transporti, broj logoraša je neprestano nadilazio mogućnosti. Tako je, npr., u prosincu 1941. u njemu bilo oko 1700 osoba, u ožujku 1942. oko 1300 a u lipnju 1942. njih 1025. Uz to je u logoru uslijed okrutnog postupanja, nehigijenskih prilika, nedovoljne i loše hrane, iscrpljenosti i bolesti, umrlo oko 200 osoba, a neki u bolnicama u Zagrebu i Varaždinu. Neodređeni broj logorašica otpremljen je u logor Jasenovac, a samo ih se neznatan dio uspio spasiti. U logoru su harale bolesti, npr., u ožujku 1942. od tifusa bilo 350 oboljelih, a u travnju 1942. od dizenterije 150 oboljelih. Pa iako je zagrebačka Židovska bogoštovna općina dostavljala u logor goleme količine hrane, a u akciju pružanja pomoći uključila se i anti-fašistička organizacija NOP-a — Narodna pomoć — njezin tzv. Logorski odbor, prehrana u logoru bila je vrlo slaba i nedovoljna, jer su najveći dio hrane oduzimale uprava i straža za svoju prehranu i za preprodavanje. Kakvo je bilo stanje u logoru pokazuje i podatak da je tek svaka četvrta zatočenica bila »fizički sposobna za rad« tj. za poljoprivredne radove. I u tim teškim uvjetima zatočenice su inicirale i uz odobrenje uprave logora od svibnja 1942, započele »nastavu« za djecu osnovne i učenike srednje škole, te obuku u dječjem vrtiću, koju su obavezno pohađala sva zdrava djeca. Prema naređenju Nijemaca od 1. do 30. VII 1942. uhapšeni su preostali Židovi na njemačkom okupacionom području NDH, radi njihovog preseljenja u istočne oblasti Reicha, plativši ustašama za svakog Židova pojedinačno 30 njemačkih maraka. U sklopu te akcije Nijemci su zatočenice iz logora Loborgrad u transportima od 13, 20, 24. i 28. VIII 1942, preko Zagreba, otpremili u logor Oświęcim, tj. Auschwitz, gdje su sve likvidirane. Ostalo je samo 50-ak logorašica za najnužnije poslove, a grupa je od 7 Hrvatica otpremljena u logor Stara Gradiška. U toku rujna i listopada u logor su stizale manje grupe uhapšenih Židovki, koje su nakon kraćeg vremena odvedene u logor Jasenovac gdje su ubijene. Logor je potkraj listopada 1942. potpuno likvidiran, a preostali inventar prebačen u Zagreb.¹⁰

9. Pisarovina — osnovao ga je u travnju 1941. MUP NDH kao mjesto za prisilni boravak 47 Židova emigranata, odnosno »logor interniraca«, nije imao obilježja kao drugi logori, jer nije bilo jedinstvenog smještaja, žice, straže i slično. Tada su tu prebačeni Židovi emigranti

¹⁰ Građa SZH, knj. I, n. dj., dok. 237. Popis 127 žena Srпкиnja s brojčano iskazanih 50-ak djece i nekoliko odraslih osoba logora Loborgrad iz listopada 1941. Uz njih je i popis od 1032 zatočenice (812 žena i 220 djece) Židovki i 34 Srпкиnje u logoru, koji zbog obima nije objavljen, ali je iskazan u bilješci. Srпкиnje su, uglavnom, bile s područja Bosne i Hercegovine, a Židovke iz raznih mjesta NDH, a s područja sjeverozapadne Hrvatske bilo je ukupno 475 zatočenica; N. Lengel-Krizman, Prilog . . . , n. dj., 12—21; AH, ZKRZ AK br. K 373/45 od 21. XII 1945. Elaborat.

s područja Jastrebarskog, gdje su do tada boravili. Bili su smješteni po privatnim stanovima u mjestima Pisarovina, Lasinja i Donja Kupčina, tj. na području pisarovinskog kotara. Bili su pod svakodnevnim nadzorom tamošnjih općinskih vlasti i oružnika, iako su se mogli po tim mjestima slobodno kretati, ali ih nisu smjeli napuštati bez odobrenja kotarskih vlasti, uz prethodnu suglasnost iz Zagreba. U početku su se sami brinuli za prehranu i ostale potrepštine a potom se o tome brinula Židovska bogoštovna općina iz Zagreba. Na početku srpnja 1941. kotarska oblast moli nadležne u Zagrebu da se ti Židovi prebace u neki logor i predlaže Kerestinec, ali uslijed događaja u njemu i s obzirom da su tamošnji Židovi emigranti već bili prebačeni u Sarajevo, do toga nije došlo. Potkraj istoga mjeseca zahtjev je ponovljen, uz podatak da su 3 internirca upućena po odobrenju u Zagreb na liječenje, a 3 su se na svoju ruku automobilom prebacila na talijanski okupirani i anektirani dio Slovenije pa je zatraženo da se to ubuduće spriječi. Poslije toga pojačan je nadzor nad internircima a neki su okupljeni svi u jednu zgradu, kao u Lasinji. No, pojedinci ipak uz pomoć talijanskih oficira pronalaze načina i prebacuju se u Italiju tako da ih je potkraj listopada 1941. tu preostalo ukupno 28. Molbe kotarske oblasti ponovljene su i na početku 1942, te su po nalogu UNS-ovog Ureda I, u ožujku 1942, muškarci upućeni u logor Jasenovac, a žene i djeca u logor St. Gradišku, gdje su najvjerojatnije likvidirani.¹⁷

10—11. *Samobor. a) Logor Židova emigranata* — osnovan je u Samoboru 1939. po odluci vlasti Banovine Hrvatske. Ti su Židovi bili pretežno iz Austrije, a u manjem broju iz Njemačke, Poljske i Čehoslovačke, odakle su ispred nacista pobjegli u našu zemlju. Tu su bili pod nadzorom vlasti i bez njihova znanja nisu se smjeli udaljavati iz Samobora ali nisu stanovali na jednom mjestu i mogli su se nesmetano po mjestu kretati. Bilo ih je oko 200, no pred rat veća je grupa prebačena u Daruvar, a pojedinci i u druga mjesta u Jugoslaviji, gdje su također bili internirani Židovi emigranti. Nekolicini je uspjelo posredstvom židovskih organizacija iz inozemstva da napuste Samobor i Jugoslaviju, i neki da stignu u SAD. Rat, okupaciju i uspostavljanje NDH u travnju 1941. dočekalo je u Samoboru oko 150 interniranih Židova emigranata. Njemačka okupaciona vojska u Samoboru odmah je zahtijevala od ustaških vlasti da ih uklone iz Samobora. Privremeno su bili prikupljeni i pod stražom smješteni u dvorcu Bistrac, kraj Samobora, a zatim svi 27. V 1941. »preseljeni« u logor Kerestinec. Tu je bilo i više čitavih porodica, tj. osim muškaraca i žena bilo je i djece. Već 20. VI 1941. oni su iz Kerestince prebačeni u Sarajevo, a odatle potom u druge ustaške i njemačke logore gdje su, osim nekolicine, svi stradali.¹⁸

b) Sabirni logor Samobor — osnovan je 13. IX 1942. kao privremeni logor za zarobljenike i uhapšenike prilikom ustaškog »čišćenja« oslobođenog područja Žumberka od partizana i njihovih suradnika na terenu.

¹⁷ AIHRPH, NG, inv. br. 27.730 i 28.322; kut. 326. Urudžbeni zapisnik Ustaškog redarstva — Židovski odsjek 1941—1942. godine (dalje UZUR—ŽO); AH, ZKRŽ GUZ br. 2235/17 — d. — 1945, kut. 13.

¹⁸ Z. Dizdar, Logor Kerestinec . . . , n. dj.

Toga dana UNS-ovo Izaslanstvo Zaštitnog redarstva za grad Zagreb i Veliku župu Prigorje u Samoboru, koje je upravljalo i osiguravalo s grupom ustaša taj logor, izdalo je naredbu o zabrani svakog kretanja stanovništva izvan naselja samoborskog i jastrebarskog kotara »i po danu i po noći«, a u mjestima samo noću. Istodobno su krenule ustaške jedinice na Žumberak, zatvarajući obruč oko partizanskih snaga. Četvrta kordunaška NOU brigada i Žumberačko-pokupski NOP odred probili su obruč i prebacili se u Sloveniju. Ustaše su prokrstarili Žumberkom, strijeljali oko 80 ljudi te zapalili nekoliko žumberačkih sela. Evakuirano je 99 muškaraca i žena »suradnika partizana« iz pojedinih sela, uglavnom Hrvata, i smješteno u sabirni logor u Samoboru. Evakuirano je i 312 uhvaćene srpske djece koja su u Žumberku bila razmještena poslije njihova oslobođanja (zaslugom Četvrte kordunaške NOU brigade) iz Dječjeg logora u Jastrebarskom. Ta su djeca bez zadržavanja iz logora Samobor prebačena »u Zagreb i stavljena na raspolaganje Ministarstvu Udružbe«. Od Žumberčana evakuiranih u logor, nakon istrage 25 ih je strijeljano, 50-ak ih je upućeno u druge ustaške logore, gdje su neki od njih stradali, a ostali su pušteni, nakon kraćeg ili dužeg zadržavanja u zatvorima Zagreba i logorima. Kako je, usprkos svemu, ustaška ofenziva propala, jer su se partizani, nakon povlačenja glavnih ustaških snaga, već poslije 10 dana vratili i 24. IX oslobodili Sošice, centralno od 3 općinska mjesta u Žumberku, i nastavili s akcijama prema Samoboru gdje su se na periferiji pojavili pet dana kasnije, to je u strahu od eventualnog napada na grad, 30. IX 1942, UNS-ovo Izaslanstvo, 21 preostalog logoraša prebacilo u Zagreb, pa je time taj sabirni logor prestao s radom. Većina tih logoraša upućena je u druge ustaške logore.¹⁹

12—13. Sisa k. a) *Sabirni logor* — osnovan na osnovi dogovora Nijemaca i ustaša kao privremeni logor za izbjeglice te sve one uhapšene u tzv. akcijama »čišćenja« na okolnim područjima. Logor radi od 9. VII 1942. do 25. I 1943. Upravu je postavio i logor financirao UNS-ov Ured III, tj. ured Ustaške obrane, zadužen za logore, a stražari su bili ustaše iz sisačke »Pripremljene bojne«. U njega logoraši stižu iz drugih logora, prvenstveno iz St. Gradiške i Jasenovca, ali i stanovništvo direktno s terena. Najviše je Kozarčana, zatim Banijaca, Moslavčana, Bjelovarčana, Slavonaca i ostalih. Procjenjuje se da je kroz njega prošlo oko 12.000 logoraša, uglavnom Srba, uz manji broj Hrvata, te pripadnika drugih naroda i narodnosti. Djece je bilo oko 4000. Ona su odvojena od roditelja i smještena u Dječji logor tu u Sisku, dok su odrasli, žene i muškarci, uglavnom upućivani u radne logore i na rad u Njemačku i Austriju. Preostali su upućivani u logore Jasenovac i St. Gradišku, a tek pojedinci i manje grupe pušteni su. Nedostaju približno procijenjeni podaci o stradalima u tom logoru. No, zna se, usprkos tomu što u logoru nije bilo masovnih likvidacija, da je bilo umrlih, a i većina upućenih iz toga logara u Jasenovac i St. Gradišku tamo je i likvidirana, i izvjestan broj logoraša stradao je i u radnim logorima te na radu u Njemačkoj i Austriji. A stradao je i velik broj djece. Logor je bio smješten u bivšoj

¹⁹ Mr. Zdravko Dizdar i Mane Borčić, Žumberačka NOU brigada, monografija, Beograd 1989, 81—85.

Staklani Teslić. Preostala 42 logoraša su, 25. I 1943, popisana i smještena u dva dana kasnije na istom mjestu novoosnovani njemački sabirni logor.

b) Sabirni logor — osnovao je 17. V 1944. GRAVSIGUR NDH te upravu imaju ustaše Ustaške obrane, a centralna logorska uprava nalazila se u logoru Jasenovac. Bio je smješten u prostorijama ranijih njemačkih sabirnih logora, tj. u »Staklani« i »Pecari« muškarci i u »Karanteni« žene i djeca. Brojno stanje bilo je oko 900 logoraša. Uhapšenici i zarobljenici u taj su logor stizali iz gotovo svih krajeva NDH, a neke grupe i iz drugih logora. Neposredno poslije osnivanja, uz vrlo strog režim, ustaše izvode i masovne likvidacije logoraša, i muškaraca, i žena s djecom, tako da logor poprima sva obilježja koncentracionog logora. Radno sposobni muškarci i žene transportiraju se dalje u njemačke radne logore i na rad u Njemačku. Preostali se upućuju, uglavnom, u Jasenovac i St. Gradišku, gdje ih je većina stradala, dok su pojedinci i manje grupe puštani. Djecu je, uglavnom, preuzimalo Ministarstvo udružbe i upućivana su u Zagreb, gdje su ih potom preuzimale pojedine porodice, a manji broj ih se vratio rodbini u svoja sela. Logoraši su bili u većini srpske, a manji broj njih hrvatske i ostalih nacionalnosti. Logor je raspušten 15. I 1945, a 300 logoraša, koji su se u tome trenutku zatekli u logoru, pušteni su.

Premda je prestao da postoji kao logor, njegove su prostorije poslužile ustašama u travnju 1945. prilikom njihova povlačenja iz logora Jasenovac za smještaj oko 600 uhapšenika, uhapšenih usput, a nekih i u Sisku, te su ih sve pred povlačenje iz grada, 4. i 5. V 1945, likvidirali, izvršivši tako još jedan od niza masovnih zločina u tome gradu i logoru.²⁰

14. Slavetić, kod Jastrebarskog — osnovao je RAVSIGUR NDH u lipnju 1941. kao privremeni sabirni logor za smještaj Židova emigranata. Nalazio se u tamošnjem dvorcu, a o ishrani i ostalim potrebama logoraša brinula se Židovska bogoštovna općina iz Zagreba. Tu je prikupljeno oko 100 Židova emigranata s područja Jastrebarskog i Zagreba, a nalazili su se pod nadzorom tamošnjih ustaša. Bilo je i dolazaka pojedinih Židova emigranata i iz drugih mjesta u taj logor i odlazaka iz toga logora u druga mjesta, gdje su također bili internirani Židovi emigranti, a po odobrenju iz Zagreba. Uglavnom su to bili pojedini članovi porodica koji su nastojali da budu zajedno u jednom mjestu. Bilo je i upućivanja pojedinaca i manjih grupa iz toga logora u druge logore što je intenzivirano u jesen 1941. Kada je RAVSIGUR, 6. XI 1941, obavijestio Ustaško redarstvo — Židovski odsjek u Zagrebu »o likvidaciji logora u Slavetiću«, odmah se pristupilo upućivanju preostalih logoraša u druge logore. Tako su do kraja studenoga 1941. žene upućene u logor Loborgrad, a muškarci u logor Jasenovac, gdje su potom, bilo u tom bilo u drugim logorima, kamo su dalje upućivani, stradali.²¹

²⁰ Mr. Zdravko Dizdar, Sisački logori 1941—1945. godine, referat sa znanstvenog skupa: »Sisak — više od 2000 godina postojanja«, održanog 10—14. X 1989, pohranjen kod Organizacijskog odbora u Historijskom arhivu u Sisku, 13—17 i 35—39.

²¹ AIHRPH, Policijski kartoni; NG, inv. br. 28.307; kut. 326. UZUR—ŽO 1941—1942. godine.

15. **Velika Gorica** — osnovan je 18. VIII 1942. kao privremeni sabirni logor za smještaj talaca prilikom operacije »čišćenja« toga dijela Pokuplja od partizana. Tako je već na početku rujna 1942. pohvatano i dovedeno u logor 720 talaca, članova porodica onih koji su se nalazili u partizanima ili se skrivali kao vojni bjegunci s okolnog velikogoričkog i sisačkog kotara. Potom su stizali i novi taoci. Ustaše su pismeno zaprijetili da će te taoce pobiti, ukoliko se njihovi najbliži ne vrate iz partizana i iz skloništa (dezerteri) i ne prijave ustaškim vlastima. No, i ta i niz drugih mjera koje su ustaše tada poduzeli na tome području nisu mogle postići cilj koji su željele, tj. razbijanje i uništenje NOP-a i NOB-a, već su imale suprotan efekt. Tako je većina tih logoraša nakon nekoliko mjeseci puštena kućama. Kroz logor je za vrijeme njegova postojanja prošlo više od 1000, a prema nekim podacima i do 2000 logoraša, muškaraca i žena. Oko stotinjak ih je upućeno u Zagreb gdje su nakon istrage neki upućeni u logore Jasenovac i St. Gradišku, neki na rad u Njemačku, od kojih je u oba slučaja nekolicina stradala, a ostali su pušteni. Potom je u siječnju 1943. logor raspušten. Taoci su bili smješteni na nekoliko mjesta u V. Gorici (zatvori kotarskog suda, kotarske oblasti i općinskog poglavarstva, zgrada građanske škole i u nekim štalama), u vrlo teškim uvjetima, pod logorskom stražom. Prehranu su organizirale kotarske oblasti V. Gorica i Sisak prisilnim oduzimanjem hrane od rodbine zatočenih u logoru.²²

16. **Zagreb — Zavrtnica** — osnovan je u kolovozu 1941. kao privremeni sabirni logor za pohapšene Židove. Sastojao se od dvije dotrajale barake na br. 7 i 9. tzv. »Kristaluma«. U njima je bilo prikupljeno od 1000 do 1500 Židova koji su vagonima transportirani dalje u druge logore. Oni u kolovozu 1941, uglavnom, u logor Gospić, a oni potkraj rujna u novoosnovani logor Jasenovac. Svi su oni, osim malobrojnih pojedina, stradali u raznim ustaškim, njemačkim i talijanskim logorima u toku rata. S odlaskom posljednje grupe logoraša, potkraj rujna 1941, logor je prestao s radom. Čuvala ga je ustaška straža, a o ishrani logoraša brinula se Židovska bogoštovna općina.²³

17. **Zagreb — Zagrebački zbor** — osnovan je u lipnju 1941, kada su započela masovna hapšenja Židova u Zagrebu i unutrašnjosti, kao privremeni sabirni logor. Danas je to prostor Studentskog centra na Savskoj cesti. Prva grupa Židova iz unutrašnjosti u taj logor stiže iz Varaždina 12. VII 1941, a zatim, 30. VII, stižu grupe Židova iz Bjelovara, Koprivnice, Ludbrega, Našica, Sarajeva i Travnika, 1. VIII grupe iz Bjelovara, Doboja, Virovitice, Zavidovića i još nekih drugih mjesta iz Bosne te, 7. VIII, grupa iz Osijeka. Tu su grupe ostajale po nekoliko dana dok se ne bi oformirao transport te su potom sprovedene u druge logore. Čuvala ih je ustaška straža. Prilikom njihova dolaska u Zagreb

²² AIHRPH, NG, inv. br. 4.188; 26.401—26.422 i 26.488; *Mijo Kos Zorko*, Velika Gorica u NOB-u, knj. II, V. Gorica 1986, 68—75.

²³ AIHRPH, NG, inv. br. 28.104, 28.111 i 28.112; AH, ZKRZ, GUZ 224/4a—45, kut. 10 i 27/45, 2764/1945, kut. 15; *N. Lengel-Krizman*, Prilog . . ., n. dj., 8—9 i *N. Lengel-Krizman*, Sabirni logori . . ., 895—898.

i dovođenja u neki od praznih paviljona Zagrebačkog zbora dočekivali su ih izaslanici zagrebačke Židovske bogoštovne općine koji su ih popisivali i organizirali sve potrebno za njihovu ishranu, jer se uprava logora o tome nije uopće brinula. Pomagali su i pojedini građani Zagreba u hrani, odjevnim predmetima i pokrivačima, jer se spavalo na golim cementnim podovima paviljona. Ustaška komisija određivala je tko će ići u logor te su ti potom upućivani u logor Gospić, dok su oni iz mješovitih brakova i oni kojima je odobren odlazak u Italiju bili oslobođeni. No, dešavalo se da je poneki transport i direktno sa željezničkog kolodvora cio odmah proslijeden u Gospić. Iz Gospića su bili raspoređeni u druge logore i to u Jadovno na Velebitu, Slano i Metajna na Pagu, a oni koji su preživjeli pakao tih logora, u kolovozu 1941. prebačeni su u logor Jastrebarsko i odatle u logore Danica, Krušćica i najviše Jasenovac. Računa se da je kroz logor za vrijeme njegova postojanja, lipanj—kolovoz 1941, prošlo oko 1500 muškaraca, žena i djece židovskog porijekla. Tek mali broj njih preživio je fašističke logore. Treba reći da je u isto vrijeme u Zagrebu uhapšen i veći broj Srba dio kojih je doveden i u taj logor i odatle transportiran u logor Gospić i dalje na Jadovno gdje ih je ne-utvrđeni broj likvidiran, a preživjeli su potom preko Jastrebarskog upućeni u Jasenovac. Dio je vraćen iz Gospića i zajedno s drugim uhapšenim muškarcima, ženama i djecom u Zagrebu upućen preko iseljeničkih logora u kolovozu 1941. u Srbiju. Prema službenim statistikama bilo ih je ukupno 772 (ali nisu svi bili u Zagrebačkom zboru već su neki odmah poslije hapšenja upućivani u iseljenički logor Sisak u Capragu). Približan broj Srba koji su bili zatvoreni u logoru Zagrebačkog zbora ne zna se, ali se pretpostavlja da ih je moglo biti i do 1000. Zna se da je više od 200 tih koji su bili u Zagrebačkom zboru stradalo, većina u logorima Jadovno i Jasenovac.

Treba reći da je sabirališta Židova u Zagrebu bilo i u toku 1942. i 1943. i to u zatvoru na Savskoj cesti, iz kojeg su upućeni u logore Jasenovac i St. Gradišku, odnosno u njemačke logore, te u zgradi gimnazije u Križanićevoj 1942, odakle su odvedeni u njemačke logore. Kroz njih je prošlo nekoliko tisuća Židova, od kojih je tek mali broj njih preživio te fašističke logore. Kako su te akcije izvedene munjevito, neke čak u jednom ili nekoliko dana, a u dokumentima se ne upotrebljava naziv logor već sabiralište, za razliku od onih iz 1941. koji su trajali po nekoliko mjeseci i pored straže imali i upravu, zato ta sabirališta i nisam uvrstio u logore, premda su donekle imali neke njihove karakteristike.²⁴

U Zagrebu, a i u još 5—6 mjesta sjeverozapadne Hrvatske, u toku 1941. upotrebljava se naziv logor i za sabirališta starojugoslavenskih vojnika, koje su Nijemci odmah poslije dolaska u ta mjesta ili nakon vrlo kratkog vremena preuzimali i dalje otpremali u zarobljeničke logore. Kako su ta sabirališta postojala svega nekoliko dana, a nastajala većinom samoinicijativom pojedinih ustaških prvaka, bez nekih organizacionih formi, bez obzira na naziv nisu imala one osnovne elemente logora, te ih ni ne navodim, već samo skrećem i na njih pažnju.

²⁴ Isto.

b. Dječji

18. Gornja Rijeka, kod Križevaca — osnovan je 24. VI 1942, kada je u njega iz Uštice, jednog od logora Jasenovca, stigao prvi transport od 100 dječaka. Iz Uštice je, 2. VII, stigao još jedan transport s oko 100 dječaka, a 4. VII i transport iz logora Stara Gradiška s 200 dječaka i djevojčica. Bili su to »najljepši i najzdraviji dječaci« koji su izabrani da bi bili preodgojeni u »ustaške janjičare«, iako su im roditelji bili Srbi. Logor je nosio naziv »Dječji dom za izbjegličku djecu«. Zapovjedništvo logora i »odgojitelji« bili su članovi ustaških omladinskih organizacija, a ostalo osoblje činilo je desetak studentica iz Zagreba koje su tu bile na »obveznoj praksi«, dijeleći tešku sudbinu s djecom. Naime, već nakon prvog transporta u logoru se pojavio tifus koji je ubrzo prerastao u epidemiju te je oko 140 djece umrlo u logoru. Uslijed epidemije i takvog pomora na sredini kolovoza 1942. zapovjedništvo logora napustilo je G. Rijeku, a preživjelu djecu preuzima osoblje Crvenog križa i, 14. VIII, prebacuje ih u Zagreb, čime je logor prestao postojati. Tu na kolodvoru 50 najteže oboljelih dječaka prebačeno je u zagrebačke bolnice, od kojih su neki umrli. Ostala djeca, njih do 150, hitno su s aktivistkinjama Crvenog križa i liječnicima odmah odvedena u Dječji logor Jastrebarsko i smještena u logorsku karantenu, jer su sva bila zaražena tifusom, te ih je medicinsko osoblje uspjelo spasiti.²⁵

19—20. Jastrebarsko i Reka. a) *Logor Jastrebarsko* — osnovan je 11. VII 1942, kada u njega stiže preko Zagreba prvi transport djece iz logora St. Gradiška. Od 650 djece na putu ih je umrlo 17, na zagrebačkom kolodvoru 30 i u zagrebačkim bolnicama 37, tj. ukupno 84 dok su stigli do Jastrebarskog, što pokazuje u kakvom su teškom stanju bila ta djeca. Već naredna dva dana, tj. 13. i 14. VII, stižu dva nova transporta iz logora St. Gradiška sa 770 djece, zatim 31. VII slijedi transport od 850 djece iz logora Jablanac, a 5. VIII transport od 800 djece iz logora Mlaka, oba logori Jasenovca, i na kraju, 14. VIII 1942, transport dječaka iz logora Gornja Rijeka. Logor je nosio naziv »Prihvatilište za djecu izbjeglica«. Nalazio se u nekoliko prostorija u Jastrebarskom. Prvo, to su 4 drvene barake za smještaj zdravije i jače djece, koje su prethodno služile kao staje i konjušnice talijanske vojske. U jednoj od tih baraka uz dvorac bilo je smješteno 250 djevojčica a u ostale 3 barake uz franjevački samostan 600 dječaka. Zatim u bivšem dvorcu grofa Erdödyja bila je smještena bolnica za 300 djece, i radila je sve do oslobođenja. Treći objekt bila je karantena, koja se nalazila u samom franjevačkom samostanu. Osnovana je 15. VIII 1942. poslije dolaska grupe više od 100 dječaka iz logora Gornja Rijeka, koji su tu smješteni, jer su bili bolesni od tifusa. Tako se u sve te objekte dječjeg logora u Jastrebarskom moglo maksimalno smjestiti oko 1000 djece, koliko ih je tu uglavnom i bilo. Kako je taj kapacitet logora već pri dolasku prva tri transporta djece bio premašen, a trebala su stići i nova djeca, odlučeno je da se osnuje i novi dječji logor, što je i učinjeno.

b) *Logor Reka* — osnovan je 31. VII 1942, kada je u Jastrebarsko stigao četvrti transport s djecom koju nisu imali gdje više smjestiti.

²⁵ *Narcisa Lengel-Krizman*, Sabirni logori . . ., n. dj., 892—893.

Nalazio se u mjestu Reka, 3 km udaljenom od Jastrebarskog. Tu je u napuštene barake, ranije konjušnice talijanske vojske, i u bivšu ciglanu smješteno više od 2000 djece. Oba ta dječja logora imala su zajedničku upravu koju su sačinjavale časne sestre kongregacije »Sv. Vinka Paulskog«, na čelu s časnom sestrom Bertom (Pulherijom). O stanju djece u tim logorima govore i liječnički podaci da ih je od ukupnog broja od oko 1500 bilo bolesno od dizenterije, tifusa, ospica, skorbuta, difterije i zaušnjaka, i to sve težih oblika, dok je neobično mnogo djece bilo s gnojnim infekcijama. Zato je uz teške uvjete logora, počev od stanovanja, ishrane, i tih bolesti smrtnost djece bila vrlo visoka. Najjača i starija djeca, prvenstveno ona između 10 i 14 godina, izdvojena su, obučena u ustaška odijela te ih se namjeravala preodgojiti u ustaškom duhu, bez obzira na to što su im roditelji u većini bili Srbi. Zahvaljujući smjelim i humanim akcijama komunista, antifasista i patriota, od odgajatelja, liječnika, socijalnih radnika do pojedinih porodica iz Jastrebarskog, Zagreba i okolnih mjesta, vođena je teška borba za djecu te su zahvaljujući njima mnoga od njih spašena od sigurne smrti. Poseban podvig napravili su borci Četvrte kordunaške NOU brigade kada su prilikom napada na Jastrebarsko, 26. VIII 1942, oslobodili iz logora 727 djece. Liječničkim je pregledom utvrđeno da je 587 djece sposobno za put i oni su krenuli s Brigadom u Žumberak. Tu su djeca raspoređena po kućama Žumberčana. U ustaškoj ofenzivi na sredini rujna 1942. na Žumberak, Brigada i Žumberačko-pokupski NOP odred probili su se u Sloveniju s više od 200 djece. Ostali su ostali u Žumberku po kućama, te su ustaše zarobili njih 310, otpremili ih u Sabirni logor Samobor, i odatle odmah u Zagreb, gdje ih je preuzelo Ministarstvo udružbe NDH. Ono se brinulo i o drugim dječjim logorima, pa i o onom u Jastrebarskom, i ona su spašena jer su ih potom preuzele pojedine porodice i rodbina. Od ostale djece neka su ostala u partizanima u Žumberku, a većina ih se sa Četvrtom brigadom prebacila na Kordun. Odatle je 132 djece iz Kozare prebačeno u oslobođeni Bihać, a odatle u Podgrmeč u Dječji dom u Srpskoj Jasenici. Tu se njihova mala četa, 7. I 1943, našla u stroju na smotri Četvrte krajiške NOU divizije pred vrhovnim komandantom Josipom Brozom Titom. Potom je njih 128 raspoređeno u krajiške partizanske jedinice gdje su bili neustrašivi kuriri i borci. Od preostalih malih logoraša iz logora u Jastrebarskom i Reki građani Zagreba, Jastrebarskog i okolni seljaci spasili su njih 1637, dok ih je oko 500 kolonizirao »Caritas«. U bolnici logora u Jastrebarskom ostalo je oko 300 djece koja su u većini tu dočekala i oslobođenje. Oba ta logora rasformirana su u studenom 1942. godine. Prema podacima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača Hrvatske kroz ta dva logora prošlo je 3336 djece, od kojih je 2887 djece spašeno, bilo da su ih preuzele pojedine obitelji ili da su vraćena rodbini, dok je u logorima stradalo 449 dječaka i djevojčica u dobi od 6 mjeseci do 14 godina. Podaci iz novijih istraživanja pokazuju da je broj stradale djece u tim logorima nešto veći, tj. 452.²⁶

²⁶ N. Lengel-Krizman, Sabirni logori, n. dj., 893—895; Dragoje Lukić, Rat i djeca Kozare, Beograd 1979; 151—167; Dragoje Lukić, Genocid nad djecom u NDH 1941—1945, Okrugli stol »Jasenovac 1986« — 14. i 15. XI 1986, Spomen-područje

21. **Sisak** — osnovan je 3. VIII 1942, kada u njega stiže prvi transport djece iz logora Mlaka, a ubrzo potom slijede transporti djece iz logora Stare Gradiške, Prijedora i Jasenovca. U isto vrijeme iz Sabirnog logora Sisak odvajana su djeca od roditelja, te ih je u toku kolovoza i rujna 1942. oko 2000 smješteno u dječji logor. Tako je potkraj rujna 1942. u tom logoru bilo oko 4722 djece, od kojih je kozaračke djece bilo 3165, dok ostala su djeca bila iz drugih krajeva, inače gotovo sva srpske nacionalnosti. Logor je nosio naziv »Prihvatilište za djecu izbjeglica«, što je bila samo kamuflaža pred javnošću. Bio je smješten u nekoliko objekata u gradu a to su: zgrada bivšeg Jugoslavenskog sokola tzv. »Sokolana«, zatim zgrada samostana sestara Sv. Vinka, zgrada solane Reis, zgrada osnovne škole u Novom Sisku i tzv. »Karantena«, izgrađena na sredini listopada 1942. a koja se sastojala od jedne veće barake u kojoj su bila djeca i 6 manjih baraka u kojima su bile žene, kojima su oduzeli djecu i čekale su otpremu na rad u Njemačku, a u jednoj od tih 6 baraka bila je i tzv. logorska »Ambulanta« za žene. I tu se nalazila ustaška straža, a logor je bio ograđen visokom bodljikavom žicom. Strahovite stambene, higijenske, prehrambene i zdravstvene prilike, zatim epidemija tifusa, šarlaha i dezinterije utjecale su na veliku smrtnost djece. Tome je pripomogla uprava logora na čelu s upraviteljem dr. Antunom Najžarom. Tako je do kraja rujna 1942, prema podacima Zemaljske komisije za utvrđivanje okupatora i njihovih pomagača Hrvatske, u logoru umrlo 1631 dijete. U listopadu 1942. iz Sabirnog logora u Sisku, uglavnom u tzv. logoru »Karanteni«, oteto je od majki oko 2000 djece i smješteno u Dječji logor. Uglavnom su to bila djeca s područja Banije, Moslavine, bjelovarskog okruga, Slavonije, Korduna i Bosanske krajine pohvatana u tzv. ustaško-njemačkim »akcijama čišćenja«, a osim srpskih bilo ih je i iz hrvatskih i drugih partizanskih porodica. U toku listopada 1942. u Dječjem logoru ih je umrlo 105. Da stravična brojka umrle djece u tom sisačkom Dječjem logoru nije bila još stravičnija treba zahvaliti rodoljubima u Ministarstvu udružbe, rodoljubima Siska i okolice, aktivistima Crvenog križa, članovima zagrebačke i sisačke partijske organizacije koji su od prvoga dana nakon dječjeg dolaska u logor započeli borbu za njihovo spašavanje, te brojnim rodoljubima širom NDH koji su prihvaćali djecu. Tako je do potkraj rujna 1942. predano pojedinim obiteljima ili vraćeno rodbini 1702 djeteta. Od kraja rujna u 9 transporta prebačeno je u Zagreb 2368 djece koja su smještena u Zavod za gluhoonijeme, zatim na Josipovac i u Jeronimsku dvoranu. Tu im je pružena liječnička i ostala pomoć. Trećinu te djece preuzele su mnogobrojne zagrebačke porodice, a samo je manji dio, nekoliko stotina, preuzela na daljnji smještaj organizacija »Caritas«. Tako su ta djeca spašena sigurne smrti koja im je prijetila da su ostala u logoru u Sisku. Za manji broj bilo je već pre-

Jasenovac, Biblioteka »Poruke«, knj. 33, Daruvar 1987, 107—117; *Ćiril Petešić*, Dječji dom u Jastrebarskom, Dokumenti (1939—1947), Zagreb 1990. To je trenutno najcjelovitiji prikaz logora i izbor dokumenata o njemu, iz kojih se daju odgovori na niz spornih pitanja u vezi s tim logorom. Nedostatak toga a i drugih prikaza o dječjim logorima ispravlja dr. *Narcisa Lengel-Krizman* u svojoj monografiji o dječjim logorima na području NDH s poimeničnim popisom djece u njima i podacima o njima i njihovoj daljnjoj sudbini, a koja je u pripremi za tisak.

kasno. Umrli su po dolasku tamo gdje su smještene, a neka po zagrebačkim bolnicama, gdje su bila upućena na liječenje. S otpremom i posljednje grupe djece u Zagreb, 8. I 1943, prestalo je i postojanje toga najstrašnijeg od svih sisačkih logora, i jednog od najstrašnijih ustaških logora za vrijeme rata, o čemu govori i podatak da je od oko 7000 djece, njih oko 1800 stradalo. Treba istaći da su na službenu evidenciju za 6693 djece iz toga Dječjeg logora rodoljubi i aktivisti napravili i ilegalnu kartoteku koja je sačuvana s najosnovnijim podacima o svakom djetetu, te na kraju gdje je i kada smješteno, koliko ih je umrlo, gdje i kada. Napravljeno je i više fotografija, od kojih je 755 sačuvano, mrtve djece, u većini dojenčadi i najmlađih mališana, koji su u Dječjem logoru Sisak umrli od gladi, nereda, bolesti i tuge. One i kartoteka najznačajniji su izvori i za proučavanje toga logora, i služe kao originalna dokumentacija o najstrašnijim ustaškim zločinima počinjenim u tom logoru.²⁷

Neophodno je istaći da su u toku 1942. u Zagrebu za djecu koja su tu stizala iz drugih logora osnovana tri dječja sabirališta i jedan ilegalni dječji dom. Zahvaljujući intenzivnom djelovanju Ministarstva udružbe i Crvenog križa NDH uspjelo se okupiti široki krug aktivista među kojima je bilo i članova Partije, i uz masovnu podršku građana, spasiti od sigurne smrti tisuće djece. Svakako su jedni od najznačajnijih punktova za spašavanje djece bila i ova tri dječja prihvatilišta, koja nisu imala obilježja logora. To su tadašnji Zavod za odgoj gluhonijemih (Ilica 113) u čijim je dvorišnim barakama u toku 1942. boravilo 5612 djece od 1 do 16 godina, od kojih je ubrzo umrlo 157, 215 je upućeno na liječenje u zagrebačke bolnice, a 20-ak u ilegalnu bolnicu. Ukupno su umrli u tom prihvatilištu 394 djeteta. Zatim tzv. Prihvatilište državnih dječjih kolonija (s oko 60 kreveta) i Dom za majke i dojenčad (s oko 40 kreveta) na Josipovcu (danas ulica I. G. Kovačića), jedino raspoloživa mjesta za dojenčad u Zagrebu i u njima su bila smještavana do tada samo zdrava djeca. No od srpnja 1942. tu na smještaj stižu transporti djece iz ustaških logora. Bilo ih je 895, od kojih je oko 530 umrlo, uglavnom dojenčad i najmlađa djeca, kojima uslijed iscrpljenosti ni stručna njega nije pomogla. I treće prihvatilište je bila tzv. Jeronimska dvorana (Tomislav trg 21) i staklenik Nadbiskupije u koje su od sredine lipnja do kraja rujna 1942. stigla 972 djeteta. »Caritas« je kolonizirao 666 djece a od ostalih su se spasila samo ona koju su uzeli građani, dok su ostala, uglavnom mlađa djeca, uslijed potpune fizičke iscrpljenosti, bolesti, neishranjenosti i zapuštenosti, ubrzo poslije dolaska umrli. Oko 20-ak djece iz Zavoda za gluhonijeme, koje građani nisu mogli uzeti uslijed »straha da im ne umru na rukama«, na sredini ljeta 1942. odvedeno je u sklonište na Perjavici, u tadašnjoj okolici Zagreba. Tu je uređena za njih bolnica. U nju je iz drugih sabirališta dovedeno još 20-ak djece. Tu su se uz najbolje liječenje i prehranu brzo oporavila, tako da nijedno dijete nije u njoj umrlo. Zasluga je to svih koji su se o njima brinuli, a tu su djeca dočekala i oslobođenje. Od početka 1944, pošto su sestre njegovateljice napustile bolnicu, oporavljena i zdrava djeca pod stručnim nadzorom učila su gradivo odgo-

²⁷ Mr. Z. Dizdar, *Sisački logori . . .*, n. dj., 17—25; D. Lukić, n. dj., 141—150.

varajućih razreda osnovne škole, te se ranija bolnica pretvorila u prvi dječji dom. Prema podacima Zemaljske komisije, kroz Zagreb je od 27. III 1942. do 8. I 1943, tj. za vrijeme kada u njega stižu dječji transporti, prošlo 13.115 djece na putu iz logora do novih sabirališta i dječjih logora, od kojih je u Zagrebu, prema nepotpunim podacima, umrlo ukupno 716 djece, dok su porodice Zagreba, Siska i okolnih mjesta preuzele i spasile 4403 djece što samo po sebi dovoljno govori o doprinosu rodoljuba Zagreba i okolice toj izuzetno značajnoj i humanoj akciji spašavanja djece.²⁸

c) Iseljenički

22. Bjelovar — osnovan je 10. VII 1941, a tri dana ranije za njegovog zapovjednika imenovan je pješadijski poručnik Stanko Ostojić, koji je za to vrijeme obavio sve organizacione i druge radnje neophodne za rad logora, kao što su uspostavljanje zapovjedništva, radnih službi, ustaške straže i uređenje logora. Kasnije, u kolovozu 1941, komandant je bio konjički satnik Dragutin Penava. Logor je imao karakter sabirališta za privremeni smještaj stanovništva srpske nacionalnosti, koje je, prema sporazumu između Nijemaca i ustaša od 4. VI 1941, trebalo iseliti u Srbiju, i za prihvatanje slovenskog stanovništva koje je trebalo u istom omjeru biti iseljeno iz njemačkog okupiranog i anektiranog dijela Slovenije i naseljeno na područje NDH. Svim poslovima oko iseljavanja, te preuzimanja i uprave nad imovinom iseljenih na području NDH rukovodilo je Državno ravnateljstvo za ponovu iz Zagreba, osnovano 24. VI 1941, a koje je bilo izravno podvrgnuto Predsjedništvu vlade NDH. Sve kotarske oblasti dobile su, 2. VII 1941, detaljne upute o iseljavanju, te je, 10. VII 1941, na osnovi njih počelo otpremanje iseljenika iz kotarskih sabirališta u iseljeničke logore. Osim Bjelovara iseljenički su logori postojali u Slavonskoj Požegi i u Capragu kod Siska. Tako su u bjelovarski logor počele stizati grupe iseljenih Srba iz raznih mjesta NDH, te ih je već za nekoliko dana bilo više od 1000. Nalazio se u »Sjedinjenom paromlinu«. Nakon dolaska u logor logoraši su bili potpuno opljačkani, a mogli su zadržati samo najnužnije odjevne predmete i do 500 dinara u gotovom po osobi. Mnogi su tjerani na rad i bili na razne načine zlostavljani i tučeni. Higijenske prilike u logoru su bile »očajne«, a hrana vrlo slaba i količinski nedovoljna. Redovito iseljavanje srpskog stanovništva iz iseljeničkih logora započelo je 1. VIII 1941, naizmjenično iz Capraga, Bjelovara i Slavonske Požege. Za cijelo to vrijeme transportiranja srpsko je stanovništvo i dalje hapšeno na terenu i sprovedano u logore na mjesta iseljenih. Tako je, npr., prema nekim sačuvanim dokumentima, u logor Bjelovar sprovedeno 1. i 2. VIII 1941. ukupno 578 osoba, 3. VIII — 182, 4. i 5. VIII — 282, 6. i 7. VIII — 878, 8. VIII — 513, 9. VIII — 475, 15. VIII — 177, 19. VIII — 445 i 22. VIII — 573 osobe, dakle ukupno 4103 osobe. Nijemci su iznenada, 25. VIII 1941, obustavili dalje transportiranje Srba iz NDH u Srbiju. Nakon pregovora, dopustili su ustašama da iz svakog iseljeničkog logora upute po još jedan transport. Tako je,

²⁸ N. Lengel-Krizman, Sabirni logori . . ., n. dj., i bilj. br. 26 895—898.

26. IX 1941, iz bjelovarskog logora otišao i posljednji transport. Prema službenim podacima u svih 9 transporta, koliko ih je ukupno bilo iz iseljeničkog logora Bjelovar, prisilno su iseljena u Srbiju 4693 Srbina od kojih je bilo 2139 muškaraca, 2252 žene i 302 djeteta mlađa od 4 godine. U logoru je preostalo još oko 1000 logoraša. Kako je bjelovarski okrug bio jedan od onih u kojem je procentualno živjelo i najviše Srba na cijelom području sjeverozapadne Hrvatske, iz njega je, zajedno s dovedenim iz ostalih iseljeničkih logora, iseljeno više od 5000 Srba, od kojih iz bjelovarskog kotara njih 1952. No, kako je bilo iseljavanja i mimo tih logora, ukupan je broj prisilno iseljenih Srba iz toga okruga bio oko 8000 ljudi. Tako su prisilne deportacije Srba s teritorija NDH bile jedan od značajnih oblika ustaškog terora u njihovom programu »čišćenja« NDH od srpskog stanovništva. Kako poslije odlaska i posljednjeg transporta iz logora Bjelovar ustašama nije uspjelo da se sporazume s Nijemcima o odašiljanju još kojeg transporta iz toga logora, on je potkraj listopada 1941. prestao da postoji kao iseljenički logor. Kompetenciju nad njime preuzela je Ustaška nadzorna služba, te su u studenom 1941. od preostalih logoraša neki pušteni, a ostali su upućeni, uglavnom, u logore Jasenovac i Staru Gradišku, gdje ih je većina stradala, i logor u Bjelovaru tako je prestao postojati.²⁹

23. Sisak-logor u Capragu — osnovan je 10. VII 1941, a tri dana ranije imenovan je Ljubomir Sesseglija za njegova zapovjednika, i za to vrijeme pripremio je sve potrebno da bi logor mogao otpočeti s radom. Logor se nalazio u Capragu, 5 km udaljenom od Siska, uz glavnu željezničku prugu Zagreb—Beograd. Sastojao se iz dva vojnička magazina i jedne barake na ulazu, a bio je ograđen bodljikavom žicom. Imao je zapovjedništvo i radne službe logora a za osiguranje ustašku stražu. Ukupno ih je, 10. VII 1941, bilo 89. Od toga dana stižu brojni transporti iz više od 70 kotarskih sabirališta širom NDH. Iako je maksimalni kapacitet logora bio do 1000 ljudi, u njemu ih je već, 18. VII 1941, bilo 1625, što govori o teškim uvjetima stanovanja. Ako se tome dodaju pljačke logoraša, veoma loši higijenski uvjeti, slaba hrana, rad gotovo svih logoraša, razne kazne, zlostavljanja i tučenja logoraša, što je evidentirano i u dokumentima te su i Nijemci zbog toga intervenirali kod ustaša, mogu se približno shvatiti vrlo teški uvjeti pod kojima su tu logoraši živjeli. Prvi transport prisilno iseljenih Srba iz toga logora polazi za Srbiju 1. VIII a posljednji 27. IX 1941, s time da su od 24. VIII do 26. IX transportiranje Nijemci bili obustavili. U deset transporta, koliko ih je ukupno bilo, prema službenim podacima iz toga je logora deportirano je 5076 Srba u Srbiju, od kojih je bilo 2370 muškaraca, 2380 žena i 326 djece mlađe od 4 godine. Inače su iz sva tri iseljenička logora, prema istim podacima, iz NDH deportirana 15.004 Srbina i 252 Srbina pojedinačno. I u taj su logor u toku kolovoza 1941. na mjesta transportiranih stizali novi uhapšeni Srbi sa terena. U logor je, 16. i 18. IX 1941, stigla i grupa od 148 iseljenih Slovenaca, koji

²⁹ *Andrija-Ljubomir Lisac, Deportacije Srba iz Hrvatske 1941, Historijski zbornik, god. IX, br. 1—4 Zagreb 1956, 125—145.*

tu ostaju do raspuštanja logora. Poslije odlaska posljednjeg transporta, preostalih 38 Srba pušteno je. Inače je, prema dokumentima, do tada bilo pušteno još oko 1000 logoraša Srba, uglavnom onih iz mješovitih brakova. Preko tih logora iseljeno je 110 Srba iz sisačkog i 824 s petrinjskog kotara. Logoraši Slovenci su, 1. X 1941, raspoređeni u kuće i na imanja iseljenih ili ubijenih Srba u Sisku i okolici, te je logor toga dana službeno rasformiran. Do 10. X 1941. evidentiran je preostali materijal i ostali predmeti koji su predani Državnom ravnateljstvu za ponovu ili po njegovom naređenju drugim ustanovama i jedinicama u Sisku, od kojih je ranije i preuzet, te napravljen obračun poslovanja logora. Tako je toga dana logor prestao da postoji.³⁰

2. PRIVREMENI SABIRNI LOGORI POD NJEMAČKOM UPRAVOM

24. Jankomir, Zagreb — osnovan je u listopadu 1943. godine, a sve vrijeme njegova postojanja uprava je bila u rukama Nijemaca. U njega su dovođeni u znatnijem broju zarobljeni partizani i aktivisti NOP-a ali i civilno stanovništvo iz okoline i s terena, odnosno s područja tzv. »akcija čišćenja« njemačkih oružanih snaga u NDH. U tim akcijama Nijemci su često hapsili cjelokupno stanovništvo pojedinih mjesta, bez obzira na njegovu nacionalnu pripadnost. Tako su se u tom logoru nalazili kao logoraši pripadnici raznih naroda i narodnosti, pa čak i pripadnici »njemačke narodne skupine«. Bilo je tu u manjem broju i pojedinih funkcionara i pripadnika ustaških i njemačkih organizacija te predstavnika vlasti, koji su bili uhapšeni za vrijeme tzv. »akcija čišćenja«, ali ih je većina, nakon nekog vremena i intervencija, puštena iz logora. Trećinu u tim grupama dovedenim u logor s terena činile su žene s djecom. Takva je jedna grupa, npr., prema dokumentima, dovedena u logor Jankomir 8. XI 1943, a uhapsila ju je njemačka vojska prilikom »čišćenja« područja Velike župe Vuka, tj. u Srijemu. Od te grupe već sutradan Nijemci su izdvojili grupu od 300 žena koje su potom prisilno transportirane u Njemačku na rad. One za rad nesposobne i djecu Nijemci su predavali ustašama koji su ih dalje raspoređivali u druge logore ili puštali na slobodu. Djeca su predavana na brigu Ministarstvu udružbe i Crvenom križu NDH. U logor, 2. IV 1944, dolazi grupa od oko 200 zarobljenih partizana u bitki kod Oborova i članova raznih organizacija NOP-a. Prema pismenoj izjavi zamijenjenog Đure Bana, organizacionog sekretara Okružnog komiteta KPH Zagreb, čuvala ih je gestapovska straža od 26 stražara, uglavnom Volksdeutschera, koja je nakon mjesec dana povećana na 170 stražara na čelu s Aleksandrom Lampićem, tenkovskim podoficijerom, inače Volksdeutscherom iz Zagreba, dok je komandant logora bio kapetan Glükinberg. Logoraši su po grupama a prema stručnosti upućivani na radove u logoru a i izvan njega (mehaničari, tesari, zidari, poljoprivredni radnici, stočari i sl.).

³⁰ Isto; Z. Dizdar, Sisački logori . . ., n. dj., 4—13.

Neke su grupe upućivane i na uređivanje i utvrđivanje pojedinih njemačkih vojnih uporišta. Tako je jedna grupa od 50 ljudi gotovo dva mjeseca boravila i radila u Bregani gdje je bio smješten jedan njemački policijski bataljon. Za vrijeme boravka Bana u logoru, više ljudi je batinano, okivano i maltretirano, 1 je strijeljan, dvojica su umrla, nekoliko ih je otišlo na rad u Njemačku, 13 ih je uspjelo pobjeći iz logora u partizane, nekoliko ih je zamijenjeno, kao i on, 6. VI 1944, s grupom drugova. S povlačenjem Nijemaca iz raznih krajeva prema Zagrebu, u njegovoj se bližoj i daljoj okolini koncentriraju velike njemačke vojne i policijske snage a time se povećava i broj logoraša u jankomirskom logoru. I dalje sve do kraja 1944. iz toga logora odlazili su transporti za rad u Njemačku, odakle su se tek malobrojni logoraši vratili, a stradali su i oni upućeni u ustaške logore. Manji broj zarobljenih partizana i aktivista NOP-a Nijemci su davali u zamjenu za svoje zarobljene oficire. Takvih zamjena bilo je nekoliko. Neki pojedinci i manje grupe u nekoliko navrata pokušali su također bijeg iz logora, te je to nekima i uspjelo. I u tom su logoru, kao i u ustaškim, prilike bile vrlo teške, a oko 30-ak logoraša, za koje trenutno postoje podaci, ubili su Nijemci u logoru. U taj je logor, 1. X 1944, dovedeno i 105 bolesnika iz Bolnice za duševne bolesti u Vrapču, te im se dalje izgubio trag. Pretpostavlja se da su upućeni u logor Dachau i tamo ubijeni, no moguće je da su likvidirani već putem do toga logora. Logor Jankomir funkcionirao je do travnja 1945. godine kada je rasformiran. Pretpostavlja se da je kroz taj logor prošlo nekoliko tisuća ljudi (neki ustaški dokumenti navode i do 10.000), od kojih je nekoliko stotina stradalo, no o tome trenutno nedostaju potpuniji podaci. Na to će dati odgovor buduća istraživanja i uvid u njemačke dokumente.³¹

25—26. S i s a k — osnovani su u siječnju 1943. godine. O osnivanju tih logora »pod njemačkom upravom« dogovoreno je 16. I 1943. na konferenciji u Zagrebu između Edmunda Glaisea von Horstenaua, njemačkog opunomoćenog generala u NDH, Rudolfa Lütersa, zapovjednika njemačkih trupa u NDH, i njihovih suradnika, radi smještaja zarobljenika u tzv. četvrtoj neprijateljskoj ofenzivi na »Bihačku republiku« ili »Titovu državu«, tj. veliki partizanski slobodni teritorij sa sjedištem u Bihaću. Ta će ofenziva započeti poslije nekoliko narednih dana. Za osnivanje i funkcioniranje tih specijalnih njemačkih logora zadužen je Glaise von Horstenau od čije odluke zavisi i daljnja sudbina zarobljenika. U te se logore upućuju oni zarobljenici kod kojih je potrebno dalje ispitivanje zbog njihove suradnje i sudjelovanja u NOVJ i NOP-u i oni predviđeni za rad u Njemačkoj. U oba slučaja odluku donosi njemačka komisija za provjeravanje zarobljenika logora

³¹ Republički sekretarijat za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske, Građa okupatora i kvislinga 1941—1945, koja je tek fragmentarno sačuvana, broj I—26/639—641 i I—95/165—171. Zahvaljujem se RSUP-u SRH, što mi je omogućio korištenje te građe, čime je bilo moguće utvrditi vrijeme osnivanja i raspuštanja pojedinih logora, neke podatke o logorašima i njihovom broju; AIHRPH, Policijski kartoni; *J. Paver*, Rezultati . . . , n. dj., 609; *Stipe Ugarković-Dr Ivan Očak*, Zagreb grad heroj — Spomen obilježja revoluciji, Zagreb 1979, 275; AIHRPH R. O. D. Sabilia — 1/9.

Sisak. Predviđeno je da logor Sisak I, kao prolazni, može primiti 5000, a logor Sisak II, kao rezervni, 1500 zarobljenika. Glaise von Horstenau je odmah intervenirao kod MUP-a NDH te je ono nakon 9 dana osnovalo te logore i imenovalo »Zapovjedništvo sabirnih logora Sisak«, s drom Antunom Andresom, kao vrhovnim opunomoćenikom MUP-a, i ostale članove. Iz ustaškog Sabirnog logora Sisak napravljen je, 25. I 1943, popis preostala 42 logoraša, a već sutradan u te nove sisačke njemačke logore počinju stizati brojni transporti zarobljenika i uhapšenika ne samo s područja njemačke već i s područja i talijanske okupacione zone, tj. gotovo s cijelog područja NDH. Odmah su iz tih logora krenuli i transporti logoraša, određenih od njemačke komisije, na rad u Njemačku, a to je bila većina logoraša. Logor br. 1. nalazio se u bivšoj Tvornici stakla »Teslić«, zbog čega se zvao »Sabirni logor Staklana«. Sastojao se od dvije zidane barake, bio je opkoljen ogradom od dasaka, na četiri kuta sagrađeni su bunker na kat, a i cio logor bio je opasan ogradom od bodljikave žice. Logor br. 2. nalazio se 750 metara dalje u bivšoj Tvornici likera Teslić pa se zvao »Sabirni logor Pecara«, a obuhvaćao je i tzv. Karantenu, grupu drvenih baraka izgrađenih 1942. u kojima su bile smještene žene i djeca. Bio je opasan duplim lancem bodljikave žice i sa četiri zidana bunkera na kat na kutevima, te povezan s prvim logorom. Prema jednom izvještaju s kraja srpnja 1943. u oba ta logora bilo je ukupno 1868 zatočenika koje je osiguravala logorska straža od 1 oficira, 4 podoficira, 73 oružnika i domobrana. Uvjeti su i u tim logorima postajali sve teži a naporan rad, glad i bolesti uzimali su svoje žrtve, prvenstveno među djecom i starijima. Logoraši koji nisu upućeni na rad u Njemačku, uglavnom su upućivani u logore Jasenovac i Staru Gradišku, a tek su pojedinci i manje grupe puštani. Djecu su preuzimali Ministarstvo udružbe, Crveni križ i još neke ustanove NDH. Logoraši su po socijalnom sastavu, uglavnom, bili zemljoradnici, uz manji broj radnika i pripadnika drugih zanimanja, dok je po nacionalnom sastavu najviše bilo Srba, zatim Hrvata, uz manji broj pripadnika ostalih naroda i narodnosti. Osim muškaraca i žena u te su logore dopremana i djeca, bilo zajedno s roditeljima, bilo posebno sama u grupama. Pa iako u ovim logorima nije bilo masovnih likvidacija, ipak je većina upućenih u logore Jasenovac i Staru Gradišku tamo likvidirana, a stradao je i dio logoraša upućenih u radne logore i na rad u Njemačku i Austriju. Ti su logori radili do 17. V 1944. kada su nad njima, objedinivši ih u jedan tzv. Sabirni logor Sisak, smješten u istim prostorijama, upravu i osiguranje logora preuzeli jasenovački ustaše. Ne postoje pobliži podaci o broju logoraša koji su prošli kroz te privremene sabirne njemačke logore. U dokumentima Zemaljske komisije za njih i za ustaški logor, tj. od 25. I 1943. do 15. I 1945, daju se zajednički procijenjeni podaci prema kojima je kroz te logore u tome vremenu prošlo oko 10.000 muškaraca i žena i oko 2000 djece, od kojih je na razne načine, bilo u tim logorima, ili u drugim radnim i koncentracionim logorima, te radu u zemlji i inozemstvu izgubilo živote oko 2500 muškaraca, žena i djece.³²

³² Z. Dizdar, Sisački logori . . . , n. dj., 26—35.

III

Na kraju, i iz tih sumarnih, kratkih i nedovoljno potpunih podataka, jer su za dio logora samo procijenjeni, mogu se istaći neki od zajedničkih pokazatelja. Tako je kroz svih tih 26 ustaško-njemačkih logora na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugoga svjetskog rata prošlo oko 80.000 logoraša, od kojih je 1/4 bila naizmjenično u više tih logora. Oko polovice svih logoraša su sa područja sjeverozapadne Hrvatske, a ostali iz drugih područja tadašnje NDH, a manji broj i iz drugih dijelova tada okupirane i raskomadane Jugoslavije, te iz nekih evropskih država. Prema socijalnoj strukturi, nešto više od 70% svih logoraša bili su zemljoradnici, a od ostalih najbrojniji su intelektualci, trgovci i namještenici, đaci i studenti te radnici. Prema nacionalnoj strukturi nešto više od 60% logoraša bili su Srbi, oko 20% Hrvati, oko 15% Židovi i 5% pripadnici ostalih naroda i narodnosti. Od ukupnog broja logoraša stradalo ih je oko 20%, a u odnosu na pojedinačan zbroj logoraša stradalo ih je više od 30%. Među stradalim u odnosu na njihov ukupan broj bilo je oko 42% Srba, oko 38% Židova, oko 14% Hrvata i oko 6% pripadnika ostalih naroda i narodnosti, a u odnosu na ukupan broj pripadnika tih naroda i narodnosti u tim je logorima najviše stradalo Židova i to oko 80%, zatim Hrvata oko 25%, Srba nešto više od 20% i ostalih oko 20%. Svi ti pokazatelji vrlo ilustrativno govore o obimu i karakteru jednog od najdrastičnijih oblika ustaško-njemačkog terora kakvi su bili logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku rata.